KOZMA FERENC

JÓLÉT SZOCIALISTA MÓDON

A szocialista életmód kérdéséhez



KOSSUTH

KOZMA FERENC

Jólét szocialista módon

(A SZOCIALISTA ÉLETMÓD KÉRDÉSÉHEZ)

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ 1979

LEKTORÁLTA HOÓS JÁNOS

Második, bővített kiadás

ISBN 963 09 0684 4
© KOZMA FERENC, 1979

Előszó a második kiadáshoz

A „Jólét szocialista módon" első kiadása két évvel ezelőtt jelent meg, és elég széles körben vált olvasmánnyá: ez azt mutatja, hogy „kirándulásom" erre a szűkebb szakmámból kieső területre nem volt haszontalan. Ha nem is tudtam összefüggő rendszert felvázolni arra vonatkozóan, hogy voltaképpen milyen is legyen a szocialista társadalom igényeinek megfelelő jóléti struktúra — ma sem tudom ezt megtenni —, úgy látszik, reális problémát pendítettem meg, és talán az elmozdulás irányát sem hibásan vetítettem fel.

Az olvasók egy része — különösen közgazdász kollégáim — azóta többször szememre vetették, hogy igen sarkosan fogalmaztam meg a problémákat: ha jobban otthon volnék a jövedelem-, a fogyasztóiár- és a munkaerő-gazdálkodási politika részleteiben, jóval árnyaltabban fogalmaztam volna. Ez minden bizonnyal igaz. Amint az ember elhagyja legszűkebb szakterületének határait, óhatatlanul hályogkovácsi bűnökbe esik. A második kiadás előkészítésekor mégsem nyúltam hozzá a szöveg nagy részéhez, mégpedig azért nem, mert helyénvalónak tartom a sarkos fogalmazást. Olyan feladatról van ugyanis szó — *a szocialista életmód gazdasági alapjainak és környezetének kialakításáról* —, amelyben nemcsak a szakközgazdásznak vannak tennivalói, hanem mindenkinek. Ez a könyvecske nem gazdaságpolitikai monográfia akar lenni, hanem a szerző gondolatmenete olyan szemléleti kérdésekről, amelyekkel kapcsolatban állást kell foglalniuk mindazoknak, akik *élik* a mai, szocialista életünket, és érdekeltek abban, hogy ennek az életnek a szocialista vonásai erősödjenek.

A könyv utolsó fejezetéhez mégis hozzányúltam: nem

korrekciók, hanem bővítés végett. Megpróbáltam részletesebben megmagyarázni, hogy a társadalom jóléti modellje és termelőerőinek fejlődése rendkívül szoros kapcsolatban áll egymással: a jóléti modell közvetve termelőerőnek számít, mivel segít felszínre hozni mindazt az emberi értéket, amely a társadalomban — az egyénekben és a kollektívákban — szunnyad. Azt hiszem, a szocialista társadalom akkor tölti be történelmi hivatását, ha ezeket a tömegenergiákat fel tudja szabadítani: *ami a technikában a magenergia felhasználása, az a társadalomban az embertömegek energiáinak a szocialista társadalmi viszonyok által való felszabadítása.* Mivel a szocializmus eddig döntően szegény országokban győzött, antitézisként felvázoltam azt a két módszert is, amely a hagyományos gondolkodásmód számára a legkézenfekvőbb, és amelyet, Lafontaine példájára támaszkodva, „tücsök" és „hangya" módszerként állítottam szembe egymással. Az egyik a termelékenységi szint lehetőségeit fenyegető, azt meghaladni akaró fogyasztás módszere, amelyet a több termelésre való ösztönzés céljából szoktunk alkalmazni — főleg akkor, ha alapjában véve rendben levőnek érezzük népgazdasági egyensúlyunkat. A másik a termelékenységi szinttől messze elmaradó fogyasztás, amellyel a nagy fejlesztési nekirugaszkodások idején próbáljuk előteremteni a beruházáshoz szükséges anyagi eszközöket. Történelmileg ez utóbbi a veszedelmesebb, mivel a döntések és pénzeszközök nagyfokú társadalmi koncentráltsága, a társadalmi öntudat kétségkívül megnőtt szerepe szocialista világunkban minduntalan csábít arra, hogy éljünk — rosszabb esetben visszaéljünk — vele. A kibővített fejezetben megpróbálom megvilágítani, hogy mindkettő csak rövid ideig hatásos. Hosszabb távon az ösztönzés is, a nagyméretű felhalmozási képesség is a helyes jóléti szerkezettől függ, amely racionális irányba tereli a lakosság energiakifejtését és egyben racionálisan gazdálkodik a megtermelt javakkal.

Budapest, 1978. július. *Kozma Ferenc*

A JÓLÉT ÉS ÉLETMÓD ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Fejlettség és fogyasztás

Azt, hogy egy ország *átlagos* lakosa mekkora terméktömeget fogyaszthat el, a következő tényezők határozzák meg:

— az ország gazdasági fejlettsége (amin az egyszerűség kedvéért itt a társadalmi munka termelékenységének szintjét, valamint a felhalmozott nemzeti vagyon nagyságát értem);

— az ország nemzetközi munkamegosztásba való beilleszkedésének hatékonysága;

— a gazdaságpolitika, társadalompolitika milyensége, amibe beleértendők a növekedési, felhalmozási ütemre és a termelés szerkezetére vonatkozó döntések, a gazdasági szféra ösztönzésének módja s gondolkodásmódja befolyásolásának iránya;

— a fizetési mérlegnek a normálistól jelentősen eltérő egyenlege. Amennyiben az országba ellenérték nélküli jövedelmek áramlanak be — például az ország hiteleket vesz fel, vagyis lehetőséget kap a külföldi vásárlásra anélkül, hogy azonnali exporttal ellentételeznie kellene azt, vagy külföldre kihelyezett tőkéinek profitját, illetve kamatait transzferálja, segélyt kap —, az adott időszakban felhasznált javak mennyisége jóval meghaladhatja a megtermeltekét. A fogyasztásé is: az azonban rendkívül célszerűtlen gazdaságpolitikára vall, ha az ország a külföldön felvett hitelekből fogyasztási cikkeket vásárol. Az ilyen kölcsönfelvétel ugyanis nem bővíti a termelőkapacitásokat, s így a kamatokkal tetézett hitelösz-

szeget a jövőben a belföldi felhasználás rovására — rendszerint a fogyasztáséra kell visszafizetni. Amennyiben viszont az országnak olyan külföldi fizetési kötelezettségei vannak, amelyek nyomán nem vagy csak későbbi időben lehet importra számítani (törlesztés, kamat, külföldi tőkekihelyezés, segélyek stb.), ez az adott időszakban von el eszközöket a belföldi felhasználástól — zömében a fogyasztástól —, s vagy elhalasztja a lakosság fogyasztási szintjének növelési lehetőségeit, vagy pedig egyenesen csökkenti azt a társadalmi munka termelékenységi szintjéhez viszonyítva;

— ugyancsak csökkenthetik a fogyasztásra kerülő termékmennyiséget a társadalom rendkívüli kiadásai, mint például a katonai kiadások, természeti csapások vagy háború utáni újjáépítési költségek, az elszennyeződött környezet helyrehozatalának költségei stb.

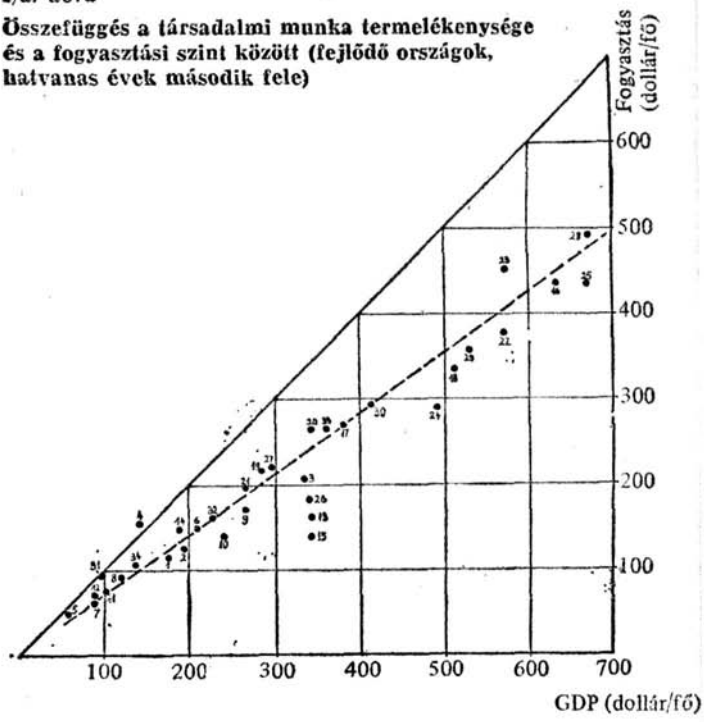
Ez az öt tényező együttesen határozza meg azt a termék- és szolgáltatásmennyiséget, amelyet az ország átlaglakosa elfogyaszthat, illetve fogyasztási céllal használhat. Minél magasabb a társadalmi munka termelékenysége, egyébként azonos körülmények között annál nagyobb lehet az egy főre jutó fogyasztás. Minél *régebben* magas szintű a termelékenység, annál magasabb lehet az adott, élő generáció rendelkezésére álló nemzeti vagyon (például lakásalap, közlekedési és jóléti infrastruktúra stb.), amelyet fogyasztási céllal használhat. Minél szerencsésebb, racionálisabb az ország beilleszkedése a nemzetközi munkamegosztásba, annál nagyobb lehetősége van a hazai termelőerők hatékony felhasználására: a nemzetközi gazdasági kapcsolatok pótlólagos fejlődési tényezőt jelenthetnek. Továbbá: minél ésszerűbb a gazdaság egészének megszervezettsége, a döntési folyamat, a lakosság informáltsága és tevékenységorientálása, annál kedvezőbbek a feltételek a természeti kincsekkel, az intellektuális gazdagsággal és a felhalmozott nemzeti vagyon egyéb elemeivel való céltudatos gazdálkodásra. Végül minél kevesebb jövedelmet kell az országnak olyan jellegű kiadásokra fordítania, amelyek

hosszan térülnek meg vagy egyáltalában nem térülnek meg, esetleg elpusztult javak pótlására szolgálnak, annál nagyobb lehet a folyó fogyasztás, illetve a fogyasztás jövőbeli növekedését megalapozó beruházás.

A jólét biztosítása szempontjából a legideálisabb helyzetben egy gazdaságosan kitermelhető természeti javakban dúskáló, magas termelékenységű munkát végző, régóta, szisztematikusan kiépített termelőapparátussal és infrastruktúrával rendelkező társadalom lenne, amely fejlett tervgazdaságot folytat, amelynek nincsenek katonai kiadásai, ahol a termelési eszközöket gyártó ipar technikai fejlődése oly gyors, hogy az elavult, amortizálódott beruházási javak pótlására szolgáló jövedelemrész újrabefektetése biztosítja az újratermelés szükséges bővítési ütemét, s mindezeken felül az ország a külpiaccal való cserében komparatív előnyökhöz is jut. Ha a jelenkor termelőerőinek legmagasabb fokát elért országnak az Egyesült Államokat tekintjük, tehát az amerikai munkatermelékenységet, felhalmozott nemzeti vagyont, külkereskedelmi hatékonyságot stb. vesszük alapul, akkor ez az ideális fogyasztási szint a 3800—4000 dollár/lakos lenne, a mai magyar átlagos fogyasztási szintnek mintegy 4,5-szerese. (Hangsúlyozom, hogy ez feltételezi a katonai és segélyezési kiadások teljes hiányát, valamint azt, hogy a gazdasági növekedés kizárólag a megújított termelőkapacitások technikai szintjének emelkedéséből táplálkozik.) Ilyen „ideális" fogyasztási szint azonban a mai viszonyok között elképzelhetetlen. Az amerikai lakosság fogyasztása is jóval alacsonyabb ennél, mintegy 2700—2800 dollár személyenként (a magyar átlagfogyasztás 3,3-szerese). A tényleges fogyasztási szintek jelentősen eltérnek a termelékenységi szinttől, mindenekelőtt a felhalmozási ráta hatására. Azt azonban az 1/a és 1/b ábrák világosan bizonyítják, hogy a társadalmi munka termelékenysége és az egy lakosra jutó elfogyasztható termékmennyiség között egyenes arány van.

1/a. ábra

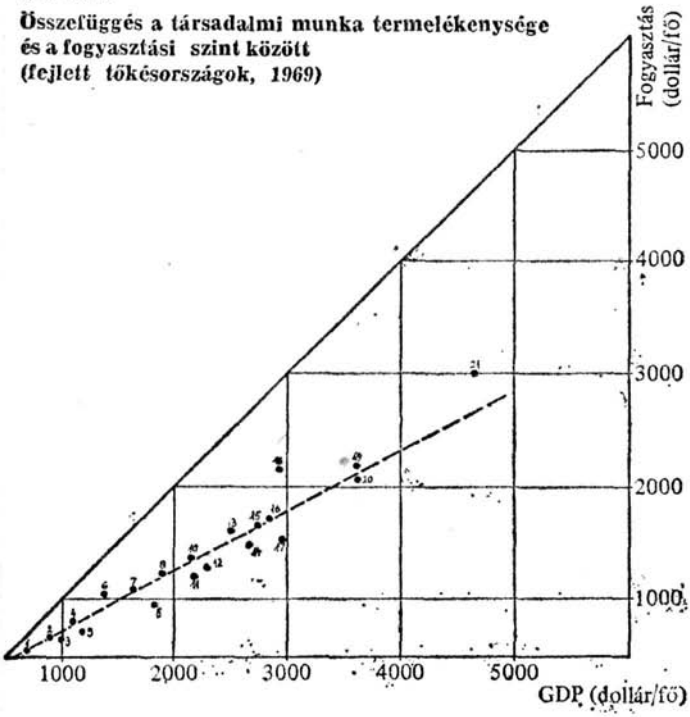
Összefüggés a társadalmi munka termelékenysége és a fogyasztási szint között (fejlődő országok, hatvanas évek második fele)



1 KAMERUN 1968
2 EAK 1968
3 ELEFÁNTCSONT-PART 1969
4 LESHOTO 1969
5 MALAWI 1969
6 MAROKKÓ 1969
7 NIGER 1965
8 SIERRA LEONE 1968
9 DÉL-RHODESIA 1969
10 TUNÉZIA 1969
11 TANZÁNIA 1969
12 ZAIRE 1968
13 ZAMBIA 1969
14 BOLÍVIA 1969
15 BRAZÍLIA 1968
16 CHILE 1969
17 KOLUMBIA 1969
18 COSTA RICA 1969
19 SALVADOR 1969
20 GUATEMALA 1969
21 HONDURAS 1969
22 JAMAICA 1969
23 MEXICO 1968
24 NICARAGUA 1969
25 PANAMA 1969
26 PARAGUAY 1969
27 PERU 1969
28 URUGUAY 1968
29 LIBANON 1968
30 TÖRÖKORSZÁG 1969
31 INDONÉZIA 1968
32 DÉL-KOREA 1969
33 FÜLÖP-SZK. 1969
34 PAKISZTÁN 1967

1/b. ábra

Összefüggés a társadalmi munka termelékenysége és a fogyasztási szint között (fejlett tőkésországok, 1969)

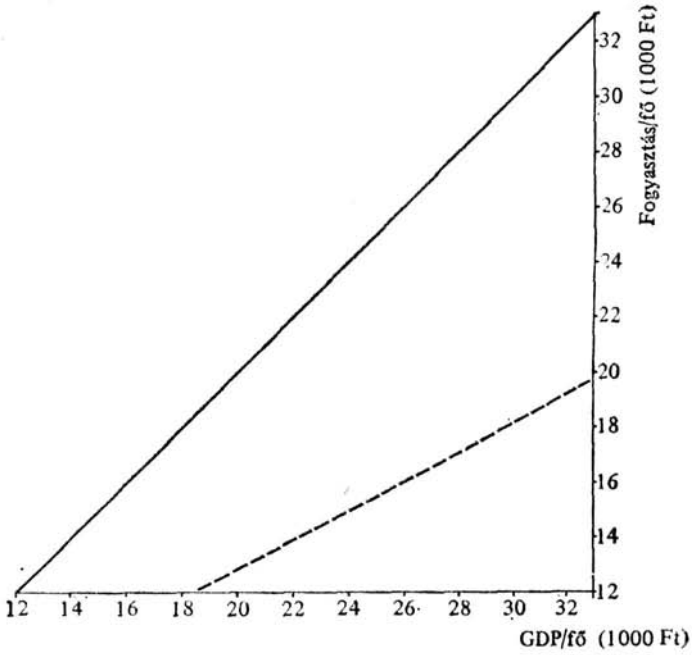


1 PORTUGÁLIA
2 CIPRUS
3 SPANYOLORSZÁG
4 ARGENTÍNA
5 VENEZUELA
6 ÍRORSZÁG
7 OLASZORSZÁG
8 JAPÁN
9 AUSZTRIA
10 NAGY-BRITANNIA
11 FINNORSZÁG
12 HOLLANDIA
13 BELGIUM
14 NSZK
15 AUSZTRÁLIA
16 FRANCIAORSZÁG
17 DÁNIA
18 SVÁJC
19 KANADA
20 SVÉDORSZÁG
21 EGYESÜLT ÁLLAMOK

Az 1/c ábra Magyarországra vonatkozó idősora kiegészíti az előbbi tételt: a fejlődés folyamatában az egy főre jutó fogyasztási volumen növelési lehetőségei egyenesen arányosak a társadalmi termelékenység növelésével.

1/c. ábra

Összefüggés a társadalmi munka termelékenysége és a fogyasztási szint között (Magyarország, 1960—1971)



Ez a gondolat átvezet a fejlettség és a jólét összefüggéséből a *fejlődés* és a jólét összefüggéséhez.

Fejlődés és fogyasztás

A gazdaság *fejlettsége* mindig egy *fejlődési folyamat* „pillanatfelvétele", olyan statikus állapot, amely önmagában nem sokat mond — hiszen mire kiszámítják, rendszerint már túlhaladott állapotot tükröz. A gazdaság fejlődési folyamata egyfelől a termelés *kiterjedéséből*, másfelől a *hatékonyság növekedéséből* tevődik össze.

Ha a termelés növekedése pusztán abból adódik, hogy új munkaerőket vontak be a gazdaságba (például a lakosságon belül nő a munkaképes korúak hányada, vagy vendégmunkások lépnek a termelésbe), ez — egyébként azonos körülmények között — a gazdaság fejlettségi szintjét jelző mutatókat nem változtatja.

Amennyiben a gazdaságon belül *átcsoportosításokat* hajtanak végre, például felszámolják a munkanélküliséget, növelik az aktív lakosságot (a munkába lépő fiatalok száma meghaladja a nyugdíjba vonulókét, háztartásbeliek munkába állítása stb.), vagy alacsony termelékenységű ágazatból munkaerőt áramoltatnak át magas termelékenységű ágazatba (például a nem gépesített mezőgazdaságból a nagyiparba), az egy *lakosra* jutó termelés mutatója gyorsan növekedhet akkor is, ha az egyes ágazatokban egy *dolgozó* termelékenysége változatlan marad. Az európai szocialista országokban az iparosítás kezdeti szakaszán a fejlettségi szint növekedésének döntő része ebből a tényezőből adódott.

A két termelésnövelési módszer közül csak az első tekinthető tisztán, népgazdasági szinten is extenzívnek. A második ágazati vagy munkahelyi szinten ugyancsak extenzív — a termelés puszta kiterjesztésén alapul —, de népgazdasági szinten már nem egyértelműen az. Amennyiben ugyanis a munkaerő-átcsoportosítás megköveteli a munkaerőt „szállító" ágazatok (mezőgazdaság, kisipar, lakossági szolgáltatások, háztartások) tömeges gépesítését, ezeken a területeken a kivonuló munkaerő pótlására beállított technika a hatékonyság nagyfokú növekedését idézheti elő még akkor is, ha a „befogadó" ágazatokban az új munkaerő alacsony szakképzettsége vagy a szervezési tapasztalatok hiányos volta miatt nem sikerül az egy dolgozóra jutó nettó termelési értéket számottevően növelni. Az a törekvés tehát, hogy az alacsony termelékenységű ágazatokból a munkaerő jelentős részét átirányítsák a magasabb termelékenységűekbe, nemcsak a szerkezetváltozás által növeli a társa-

dalmi munka termelékenységét, hanem a munkaerőt szállító ágak gépesítése következtében is.

A következő fokozat a fejlődésben a munkahelyek technikai felszerelésének fokozása és ezáltal az *eleven munka termelékenységének növelése*, ami gépesítésben, komplex gépesítésben és automatizálásban ölthet testet. A társadalom ez esetben minden dolgozója mellé nagy tömegű „holt munkát" rendel: az adott évi eleven munkát termelékenyebbé teszi azáltal, hogy a dolgozó kezébe ad olyan eszközöket, amelyeket a múltban termeltek meg. Kétségtelen, hogy az eredmény az egy lakosra vagy átlagdolgozóra jutó folyó évi nettó termelési érték növekedése lesz, tehát nő a gazdaság fejlettségi szintje, mégpedig nem a munkaerő-létszám növelése vagy átcsoportosítása, hanem *minden egyes munkahely* termelékenységének emelkedése révén.

Mégsem biztos, hogy társadalmi szinten ez a módszer azonnali, mérhető hatékonyságnövekedést eredményez. Vegyünk egy leegyszerűsített példát. A népgazdaságban — mondjuk — fejenként 1000 Ft nettó terméket állítanak évente elő. Ahhoz, hogy egy 10 dolgozóból álló blokk termelékenységét a kétszeresére lehessen növelni, olyan berendezést kell megtermelni (vagy importálni), amely 1 millió Ft-ba kerül s az amortizációja 10 év. Ez azt jelenti, hogy minden gépesített munkahelyen 1—1 ember évi eleven munkája mellé 10 000 Ft összértékű, tehát egy évre számítva tíz dolgozó összteljesítményével egyenértékű „holt munkát" állítunk, hogy 1000 Ft-tal több évi tiszta terméket termelhessen. Az ilyen jellegű fejlesztés csaknem elkerülhetetlen az iparosítás első szakaszában, és bekövetkezik minden olyan esetben, ha

— a termelési eszközöket gyártó iparban még alacsony a termelékenység, a berendezések drágák;

— a termelési eszközöket az ország csak olyan ágazatok termékeiért tudja importálni, ahol alacsony a termelékenység;

— a munkahelyek gépesítése apránként, illetve nem egyenletes szinten történik, ezért a technológiai folyamatokban eltérő keresztmetszetek adódnak, aminek következtében a modern berendezéseket nem lehet kihasználni;

— a munkaerő hiányos szakképzettsége, valamint szervezési és egyéb fogyatékosságok miatt a termelés akadozik, a termékek minősége nem kielégítő.

Persze, az ilyen típusú fejlesztésnek is beérnek a gyümölcsei, de csak bizonyos idő múlva.

A negyedik fokozat a munka technikai felszereltségének komplex növelése, összhangban a technológia és gyártmányfejlesztés, a magas szinten képzett munkaerő adta lehetőségekkel és követelményekkel. A fenti példánál maradva, a 10 emberből álló blokk

— kezelni tud olyan berendezést, amely hússzorosára növeli a teljesítményüket;

— a beállított berendezés ugyan nem 1, hanem 1,5 millió Ft, de alkalmas a termelékenység hússzorosára való növelésére, tehát fajlagosan olcsóbb.

Ebben az esetben 1—1 emberhez 15 000 Ft értékű „holt munkát", vagyis 15 ember évi munkáját rendeljük, de 20 ember teljesítményét kapjuk vissza. A fejlesztés tehát mind az adott munkahely, mind az egész társadalom szempontjából növelte a termelékenységet. Ez a termelékenységnövelési módszer *népgazdasági* szinten igen nehezen megvalósítható. Nemcsak azért, mert egyenletesen magas fejlettségű termelőerőket tételez fel, hanem azért is, mert a népgazdasági beruházások magas és egyre növekvő hányada olyan ágazatok fejlesztését szolgálja, amelyek vagy semmit sem „termelnek" (igazgatási, oktatási, művelődési, egészségügyi, munkavédelmi és népjóléti infrastruktúra), vagy csak igen lassan térülnek meg (lakóházak, utak, vasutak, energiatermelő és -elosztó hálózatok, környezetvédelem stb.). Ebben az irányban hat a kitermelő tevékenységek eltolódása a kedvezőtlenebb geológiai és szállítási feltételekkel rendelkező lelőhelyek felé is. Ezek népgazda-

sági szinten „rontják" a termelő beruházások által elérhető magas hatékonyságot. Minél nagyobb ilyen jellegű „teher" rakódik a népgazdasági beruházásokra, annál sürgetőbb, hogy a termelő beruházások társadalmi termelékenységnövelő hatása megjelenjék és növekedjék. E hatást elsősorban a beruházások tervszerű komplexitásával, a munkaerő képzésével, a magas fokú munkaszervezéssel és fegyelemmel érhetjük el.

A népgazdaság fejlődésének gyakorlatában persze e négy módszer nem „vegytisztán" jelentkezik. A gazdasági növekedésben minden gazdaságban mind a négy tényező jelen szokott lenni. A fejlődés jellegét az határozza meg, melyik van közülük túlsúlyban, illetve maga a növekedés a négy módszer mely kombinációjából alakul ki. A gazdaságpolitika egyik legnehezebb feladata e négy módszernek az adott időszakban leghelyesebb kombinációját megtalálni s az ország termelőerőit úgy fejleszteni, hogy egyrészt a módszerek kombinációja az adott helyzetnek megfelelő optimum felé haladjon, másrészt a fejlesztés előkészítse az áttérést a gazdaság külső és belső feltételeinek változása nyomán kialakuló új kombinációk megvalósításához.

Az, hogy a társadalom az adott helyzetben a gazdasági növekedést milyen módon valósíthatja, illetve valósítja meg, egyfelől meghatározza a gazdasági fejlődés ütemét, másfelől megszabja *a fejlődés „árát"*. Az nyilvánvaló, hogy a teljes nettó terméket nem lehet elfogyasztani. A termelés biztonságához tartalékokra, a bővített újratermeléshez beruházásokra van szükség.

Minél nagyobb biztonsággal kívánja egy társadalom az újratermelését megszervezni, annál nagyobb tartalékokat kell képeznie energiahordozókból, szerkezeti anyagokból, élelmiszerekből, de termelőkapacitásokból, készárukból, devizából is. Minél bizonytalanabb a belső és külső piaci közeg, annál súlyosabban esik latba a tartalékok képzése. Emellett a gazdaság menetének adódnak bizonyos „kényszertartalékai" is, befejezetlen beru-

házásokban, külföldi követelésekben, honvédelmi beruházásokban és készletképzésekben stb.

Emellett minél gyorsabb ütemet kíván a társadalom a termelékenység növelésének diktálni, évi anyagmentes termelésének annál nagyobb hányadát kell új termelőkapacitások létesítésére fordítania. Ha a megtermelt vagy importált beruházási javak műszaki tulajdonságai lassan változnak, vagy ha a lakosság termelési kultúrája nem fejlődik, a termelés bővíthetőségének üteme csaknem egyenesen arányos a beruházási erőfeszítésekével. Sőt, mint fentebb láttuk, a fejlődés harmadik módszere esetében a termelés bővítési üteme jócskán le is maradhat a beruházási erőfeszítések üteme mögött. Ez esetben azonos ütemű termelésnövekedés eléréséhez a nemzeti jövedelem mind magasabb hányadát kell beruházásokra fordítani. Ha viszont a termelőerők gyorsan fejlődnek, akkor:

— egységnyi új kapacitást létrehozó beruházás termelékenységi hozama évről évre emelkedik;

— a kiselejtezett termelőberendezések *helyett* beállított új kapacitások nemcsak az egyszerű újratermelést tudják megvalósítani, hanem jelentős hányadát adják a növekedésnek is. Megközelítő számítások szerint az Egyesült Államok bővített újratermelésének mintegy $^3/_4$-ét — $^4/_5$-ét a megújított berendezések termelékenységi többlete szolgáltatja. Így azonos ütemű termelésnövekedés a nemzeti jövedelem csökkenő termelési célzatú felhalmozási hányadát veszi igénybe, illetve állandó termelésbővítési hányaddal egyébként azonos feltételek mellett exponenciálisan gyorsuló ütemű termelésnövekedés érhető el.

Annak a gazdaságpolitikának, amely alapvető céljává a társadalmi jólét növelését teszi, mindenekelőtt a *termelőerők fejlesztésének* gyorsítását kell szorgalmaznia, s vigyáznia kell eközben arra is, hogy a fejlődésben *túl nagy aránytalanságok ne keletkezzenek*, mivel a lemaradó területek (mennyiségileg fejletlen vagy termelőerőiket tekintve elmaradott szektorok) a szűk keresz-

metszetek törvénye szerint viselkednek. A gazdaság egészének végső hatékonyságát, azaz a lakosság által igénybe vehető javak és szolgáltatások fajlagos volumenét és szerkezetét e szűk keresztmetszetek határozzák meg, nem pedig az átlag- vagy a csúcsszektorok teljesítményei. Következésképpen a túlfejlesztett szektorok az adott nemzedék számára mindenképpen „holt tőkévé" válnak, de a jövő generációi is csak akkor élvezhetik elődjeik aránytalan erőfeszítésének gyümölcseit, ha a túlméretezett kapacitások erkölcsi avulása időközben nem következik be. A jólétcentrikus gazdaságpolitika termelési, fejlesztési és struktúraalakítási oldalára tehát a *hosszú távra előre látó bölcs önmérséklet* jellemző, amely józan egyensúlyt képes tartani egyfelől a mai fogyasztási igények kielégítése és a jövő fejlődése érdekében a mai fogyasztási lehetőségekről való lemondás között, másfelől a közelebbi és távolabbi jövőben gyümölcsöző befektetések, fejlesztések között.

A fogyasztási szint viszonyításának dimenziói. A társadalmi jólétérzet és az életmód

A magas színvonalú és fokozatosan emelkedő fogyasztás a társadalom anyagi jólétének szükséges, de nem elégséges feltétele. *Az adott egyén vagy embercsoport saját fogyasztási színvonalának sohasem abszolút nagyságát értékeli,* hanem viszonyítja azt. A viszonyításnak két *térbeli* és két *időbeli* dimenziója van. Az egyik térbeli viszonyítási alap az egyén (csoport, réteg, osztály) által elfogyasztható vagy elérhető javak mennyiségének és összetételének viszonyítása az *adott társadalom többi egyéneiéhez (rétegeiéhez stb.).* E műveletet valamennyien igen gyakran elvégezzük. Az összehasonlítás ki-

indulópontja általában a másik fél által folytatott életmód — tehát költekezésének nagysága és vásárlásainak összetétele. Az „elemzés" következő állomása a jövedelem megszerzésének módja, körülményei, majd pedig a végkövetkeztetések adódnak:

— az összehasonlítás alapjául szolgáló egyén (réteg stb.) jövedelmi és fogyasztási színvonala arányban áll-e társadalmilag hasznos tevékenységével;

— életmódja azon határokon belül mozog-e, amit a közfelfogás normálisnak tart, vagyis fogyasztási preferenciái egybevágnak-e jövedelmének méreteivel vagy sem;

— arányos-e az etalonként (mértékként) választott egyén (réteg stb.) anyagi helyzete annak az egyénnek (rétegnek stb.) a helyzetével, amely az összehasonlítást végzi, figyelembe véve az iskolázottságot, a munkában eltöltött évek számát, a munka nehéz vagy felelősségteljes voltát, a családi viszonyokat stb.

Több éves tapasztalat az, hogy az „egyén-egyén" összemérésekben óriási az összehasonlítások szubjektív eredetű hibalehetősége: hiányosak az információk, a jelenségek megítélését erősen motiválja a személyes rokonszenv vagy antipátia stb. Az országos vagy rétegközfelfogásban azonban e szubjektív kilengések átlagolódnak, objektivizálódnak, kivéve a kiélezett, „elkeseredett" helyzeteket, amikor az emocionális tényezők már rétegszinten is, közvéleményként jelenítik meg a másik réteg életkörülményeinek túlzott megítélését. Mindenesetre az, hogy egy adott időszakban a munkásság arányosnak ítéli-e saját anyagi helyzetét a magánkisiparoséhoz képest, a dolgozó nők az azonos munkakörben dolgozó férfiakéhoz képest, a fiatalok az érett korúakhoz képest, a sokgyermekes családok a gyermektelenekhez képest, a falusi és kisvárosi lakosság a nagyvárosihoz képest stb., az egész politikai és gazdaságpolitikai koncepciót feltétlenül befolyásoló tényező.

A másik térbeli dimenzió egy adott egyén (réteg stb.) anyagi helyzetének viszonyítása egy *más társadalom*

hasonló helyzetű egyéneiéhez. Például egy magyar szakmunkás saját anyagi helyzetének megítélésekor viszonyítási alapként választhatja egy magyar tsz-paraszt, mérnök, magánkisiparos stb. fogyasztási lehetőségeit, de választhatja egy csehszlovák, osztrák, algériai vagy amerikai szakmunkásét is. Nem elképzelhetetlen persze, hogy Kovács Péter anyagkönyvelő a saját életszínvonalát Rothschildéhoz viszonyítva ítéli meg: ezt és a hasonló eseteket a vizsgálódásból eleve ki kell rekesztenünk. A közgazdaságtudomány egészséges tudatú emberek társadalmi tömegjelenségeivel foglalkozik. Hasonló módon kirekesztődnek az ellenkező végletek: nem nagy valószínűséggel feltételezhető az sem, hogy a magyar dolgozó tömegek fogyasztási lehetőségeiket a nomád tuareg törzsek életviszonyaihoz fogják mérni. Az emberek túlnyomó többsége reális életszemléletű, saját sorsát más többé-kevésbé reális, elképzelhető alternatívák tükrébe helyezve ítéli meg. Kis János magyar szerelő ma reálisan lehetne mérnök, katonatiszt, gyárigazgató, maszek kisiparos vagy tsz-tag, de bele tudja élni magát Ján Malý csehszlovák vagy Johann Klein osztrák szerelő helyzetébe is. Ezeket választja tehát mércének saját anyagi helyzete megítélésekor.

Az időbeli dimenziók egyike a *múlthoz* való hasonlítás. Ennek is van reális hatósugara. Senkit nem fog az elégedettség érzése eltölteni mondjuk egy húsáremeléskor, ha eszébe jut, hogy a középkori jobbágyok gyakorlatilag egy életen keresztül csak kásán éltek. Az albérletben lakó fiatal diplomás házaspárt sem vigasztalja meg az, ha a Nemzeti Múzeumban megnézi az istállóskői barlanglakást. Több évtizedes politikai tapasztalatunk, hogy *az időbeli visszahasonlítás határa az adott emberöltő.* A mai huszonévesek nem képesek érzékletesen felfogni anyagi lehetőségeik gyökeres változását a felszabadulás előtti vagy azt közvetlenül követő idők viszonyaihoz képest, mivel az utóbbiak nem az ő viszonyaik voltak, hanem egy előző generációéi.

A másik idődimenzió a jövő felé tekint: az adott, elért anyagi helyzet *stabilitásának és fokozatos javulási* lehetőségeinek tükrében ítéli meg a mai helyzetet. A második idődimenzió tehát a *biztonság* dimenziója. A teljes foglalkoztatottság, a szilárd árak, az egyenletes tempójú gazdasági fejlődés, a kiegyensúlyozott politikai légkör — mindezek kedvező megítélésbe helyezik a mai fogyasztási szintet, még ha az szerényebb lehetőségeket kínál is az átlagembernek, mint amit más országokban tapasztal. A hajszolt, egyenetlen fejlődés, infláció, egzisztenciális bizonytalanság, politikai kanyarok és törések a vezetésben egy viszonylag magas átlagfogyasztási szint mellett is a tömeges szorongás, elégedetlenség és kielégületlenség érzetét keltik a holnap bizonytalanságától való rettegés miatt. A „jövő"- vagy „biztonság"-dimenzió is időben behatárolt, bár e behatároltság nagymértékben függ az adott egyén helyzetétől, valamint az általános társadalmi-politikai szituációtól, amennyiben más-más oldalai kerülnek előtérbe. Háborús helyzetben az emberek fizikai létüket, családjuk, barátaik életét, országuk sorsát, városuk épségét állítják előtérbe. Gazdasági válság idején az egzisztenciális biztonság féltése nyom el minden mást. Békésebb időkben az emberek akkor elégedettek mai helyzetükkel, ha reális lehetőség van mindenkori soron következő tervük fokozatos megvalósítására: lakásszerzésre és -berendezésre, üdülésre, gyermekeik taníttatására és önálló életük alapfeltételeinek megteremtésére stb. Ezért oly kis hatásfokú az egzisztenciális biztonságra apellálni egy olyan társadalomban, mint például a miénk, ahol egy emberöltő óta teljes foglalkoztatottság, tanulási lehetőség stb. van. A lakosság jelentős részét (éppen a fiatalokat) érintő bizonytalansági tényező ma Magyarországon nem a munka- és kereseti lehetőségek hiánya, hanem a lakáshiány, amely a fiatal generációtól visszagyűrűzik az idősebbek felé is. Ha a „múlt" dimenziójának korlátját az adott generáció életében lehetett megszabni, akkor a „jövő" dimenzióját *két generációsra*

méretezhetjük, legalábbis kiegyensúlyozott, békés időkben. Rendkívüli időkben ez persze rövid hetekre is szűkülhet — de ezeket az eseteket szerencsére ismét ki lehet zárni a vizsgálat köréből.

Az egyén csakúgy, mint a társadalom, e nagyarányú reflektorfény metszéspontjába helyezi azt az anyagi gazdagságot, amelynek megszerzésére az adott helyzetben reális lehetősége van: ítél fölötte, s egyben véleményt alkot arról a gazdaságpolitikáról is, amelynek keretei között él és tevékenykedik: szerzi és elkölti jövedelmét. Ha a viszonyítások kedvező eredménnyel járnak, az egyénben, embercsoportban, társadalomban kifejlődik a *jólétérzet* egyik legfontosabb eleme, tudniillik az, hogy fogyasztási szintjét *reálisnak, stabilnak* és *fokozatosan javíthatónak* ítéli.

A jólétérzetet persze más, a szorosabban vett fogyasztáson kívüli tényezők is befolyásolják. Ilyenek a munkahelyi és lakóhelyi környezet kulturáltsága és humanizmusa, a jogi biztonság, a politikai demokrácia, az egészséges társadalmi, társasági és családi közszellem stb. Ezek jelentőségét nehéz alábecsülni, s mindenképpen szükséges őket megemlíteni annak ellenére, hogy bővebb elemzésük meghaladja e gondolatmenet kereteit. E kulturális-politikai tényezőket természetesen ugyanazon négy dimenzióban értékelik és ítélik meg, mint a szorosabban vett gazdasági-fogyasztási tényezőket, tehát a bel- és külföldi összehasonlítás térdimenziójában, valamint a múlt és a jövő idődimenzióiban.

Itt elérkeztünk vizsgálatunk egyik legfontosabb tárgyának, az *életmódnak* a meghatározhatóságához.

Az életmód a *társadalmi viszonyok* meghatározott vetülete. Alkotórészei azok a körülmények, ahogyan az emberek a jövedelmüket megszerzik; azok a társadalmi követelmények, amelyek jelentős részben determinálják a jövedelmek elköltésének módját, valamint a magasabb jövedelemre való törekvés mértékét és útjait; azok a lehetőségek, ahogyan a jövedelmek fogyasztási javakká és szolgáltatásokká változnak; végül az a társadalmi érték-

rend, amely a különböző fogyasztási szintű és szerkezetű egyének és csoportok között keletkezik. Kissé leegyszerűsítve a jelenséget, az életmód az uralkodó termelési viszonyok „nem hivatalos" dimenziója: amennyiben a munkakörülmények, a döntési folyamat, a politikai és államigazgatási viszonyok is részét képezik, ezek is az egyénre vagy a „magánéletet" élő embercsoportokra való hatásuk szempontjából jönnek számításba. Az életmód jóval szélesebb és komplexebb fogalom, mint a fogyasztási színvonal; mi több, az életmód nem is függ szorosan össze a fogyasztási szinttel. Egyazon típusú életmódot lehet egymástól jelentősen eltérő fogyasztási színvonal mellett is folytatni, de azonos szintű fogyasztási volumenhez a legkülönbözőbb típusú életmódok tartozhatnak. Mivel az életmód a társadalmi viszonyok egyik vetülete, ezért alapvető típusai azonosak a társadalmi formációkkal. Így ma beszélhetünk tőkés és szocialista életmódról. A valóságban persze ennek a két alaptípusnak igen sok variánsát lehet megkülönböztetni. A tőkés életmód sajátos vonásokat mutat az Egyesült Államokban Nyugat-Európa fejlett országaihoz képest. Még sajátosabbak a japán életmód vonásai akár az amerikaihoz, akár a nyugat-európaihoz képest. A termelőerőiket tekintve elmaradott országok életmódja viszont jelentősen eltér a fejlett tőkésországokétól. Nem ilyen pregnánsan, de érezhető különbségeket lehet kimutatni a szocialista országok életmódjai között is.

Az eddig kifejtettekből következik, hogy a jólétérzet az életmódnak s általában a társadalom gazdaságipolitikai viszonyainak igen fontos tudati tükröződése. Az egyén jólétérzetét persze annyi eseti tényező befolyásolhatja, hogy egyenként objektív, politikaformáló erőként bajos volna számolni velük. Egyes osztályok, rétegek, nagyobb embercsoportok jólétérzete vagy ennek hiánya, illetve a jólétérzet foka viszont már olyan objektív kategória, amelynek figyelembevétele nélkül nem lehet sem politikát, sem pedig gazdaságpolitikát csinálni. A társadalmi jólétérzet ugyanis alapvető politi-

kai tényező, de egyben rendkívül fontos *termelőerő* is. Hatással van a felnövekvő generáció munkaerkölcsére, szakmaszerzési ambícióira, hatással van a munkafegyelemre, a dolgozó kollektívák létrejöttére és alkotóerejük kibontakozására, a tudományos-műszaki újító-fejlesztő képességre, a közösségi vagyonnal való bánásmódra munkahelyen, közterületen stb., s mindezek révén befolyásolja az egész gazdasági-társadalmi fejlődési folyamatot a nemzeti jövedelem növekedési ütemétől az export és import gazdaságosságáig. Hatását számszerűsíteni képtelenség, de hatóereje jóval nagyobb, mint gondolnánk.

A TŐKÉS TÁRSADALOM ÉLETMÓDJA

A magas fogyasztási színvonal forrásai a fejlett tőkésországokban

Amint az előzőekben leírtakból kitűnik, a magas fogyasztási színvonal mindenekelőtt a társadalmi munka termelékenységével arányos. A világgazdaságnak az a szektora, amelyet fejlett tőkésországoknak nevezünk, évszázados tradíciókkal rendelkezik a termelőerők fejlesztésében: Lakosságának túlnyomó többsége több nemzedék óta él olyan körülmények között, ahol a fejlett termelési eszközök kezeléséhez szükséges általános és szakmai műveltség megszerzésének feltételei adottak. A munkahelyi és lakóhelyi környezet a technikával való bánást, a technika követelményeihez való alkalmazkodást az ember általános, mindennapi létformájává teszi. Az üzemszervezés módszerei, formái kialakultak, s oly természetes gyakorlattá váltak, hogy zökkenésmentesen idomíthatók az állandóan változó körülményekhez. Ugyancsak kialakultak a technika folyamatos megújulásának csatornái. A művelt, fegyelmezett munkaerő nemcsak a technikához ért, és nemcsak arra van jó érzéke, hogy alkalmazkodjék a modern technológia fegyelméhez, hanem a maga területén *önállóan* képes az idejével, energiájával gazdálkodni, a technológiával rugalmasan bánni. Mindez kiválóan alkalmassá teszi a művelt munkaerőt a magas intenzitású, jól és rugalmas-

ra megszervezett munkafolyamatokban való *intelligens* részvételre, ami a magas termelékenységű munka legfontosabb, sokak szerint a modern technikával egyenértékű feltétele.

Persze az ilyen típusú munkaerő napi és generációkon keresztül történő újratermelése nem olcsó mulatság. A termelőfolyamat mind kevésbé az izmokat veszi igénybe s mindinkább az idegrendszert; ez utóbbi frisseségének reprodukálása más színvonalú és összetételű életvitelt követel a táplálkozástól kezdve a lakás- és háztartási kultúráig, kikapcsolódásig és önművelésig. A fejlett tőkésországok dolgozó tömegeinek magas szintű fogyasztása nagyrészt a munkaerő újratermelésének feltétele. Ugyanakkor a tőkés társadalomban a jövedelemszerzés módjai rendkívül differenciáltak.

Az egyéni jövedelmek szintjei nincsenek közvetlenül hozzárendelve a gazdasági tevékenység társadalmi hasznossági fokozataihoz, s az egyén tudatában sem így jelennek meg. A különböző tevékenységek társadalmi hasznossága az esetek többségében objektív *eredménye* e tevékenységeknek, nem pedig szubjektív indítéka. Az átlagember „pénzt akar csinálni", s hogy *mennyit* sikerül „csinálnia", *milyen módon,* azt egyéni tehetsége, szorgalma, induló anyagi helyzete és szerencséje együttesen határozzák meg. A kisembernél ez a „pénzcsinálás" közvetlenül a jólétre való törekvéssel függ össze: ezért fárad, kockáztat. Az igazi vállalkozó már a társadalmi pozícióját öregbíti akkor, amikor tevékenykedik. Mindegyik esetben azonban a társadalom számára való tevékenységek indítóokainak egyoldalú individualizálódásáról beszélhetünk. *A tőkés életmód egyik legjellegzetesebb vonása a jövedelemszerzésre irányuló tevékenységek elidegenedése a társadalmi hasznosság szolgálatától és emellett a fogyasztás individualizálódása. Ez kiáltó ellentétben van a termelőerők nagyfokú társadalmasodásával.* A társadalomtól elszakított dolgozó, fogyasztó ember szabad prédájává válik a tőkés propagandagépezet akaratformáló tevékenységének.

A fogyasztói piac manipulálása

Az emberek elképzeléseit a nekik megfelelő életmódról a társadalom erősen befolyásolja. Persze a javak megszerzésének sorrendjében vannak társadalmi viszonyoktól független elemek is. A fizikai lét fenntartásához szükséges élelmiszer, ruházat, lakótér, tüzelőanyag stb. megszerzése a fogyasztási preferencia-sorrendben minden társadalomban az első helyet foglalja el. Ami ezen *túl* következik: az élelem, ruházkodás minősége, választékossága, a lakás nagysága, komfortja, berendezése, a szórakozási és művelődési javak, üdülés és világlátás stb. iránti igény már társadalmilag erősen meghatározott. Azon társadalmi normák összességét, amelyek megszabják a kiegyensúlyozott, köztiszteletben álló egyén vagy család életmódját s az ehhez szükséges javak és szolgáltatások mennyiségét, valamint összetételét, *jóléti ideálnak* nevezem. Ha a társadalom tagjainak többsége kiegyensúlyozott élet- és munkakörülmények között, reálisan kiszámítható időn belül hozzájuthat a fennálló jóléti ideál tárgyi kellékeinek megvásárlásához szükséges jövedelemhez, akkor beszélünk társadalmi jólétérzetről. Amint a fentebb kifejtettem, a jóléti ideál a különböző dimenziójú összehasonlítások kereszttüzében alakul ki, a ténylegesen fellépő szükségletek sem önmagukban, hanem társadalmi demonstrációs hatásokon keresztül gerjednek. Ez a folyamat a technikai fejlődéssel, az áruforgalom és külkereskedelem gyorsulásával, valamit a tömegkommunikáció korszerű eszközeinek segítségével hihetetlenül gyorsan megy végbe, és két igen fontos jelenségre vezet:

a) A szükségletkielégítés klasszikus preferencia-sorrendje felborul, összekavarodik. A fiziológiai és társadalmi hasznossági szempontból egyaránt igen előkelő helyezésű termékcsoportok iránti kereslet sokszor érezhetően háttérbe szorul hozzájuk képest másodlagos termékek mögött. Afrikában utazó honfitársaink gyakran

találkoznak olyan négerekkel, akik szalmakunyhóban laknak, iskolázatlanok, higiéniai és táplálkozási viszonyaik is rendkívül hiányosak, de derekukra egy szál ágyékkötőjük mellé — uram bocsá', nemegyszer *helyett* — világvevő tranzisztoros rádió van kötve. Lényegében ugyanez a jelenség nem egy magyar családnál is megfigyelhető, amely társbérletben lakik, paprikáskrumplin él, csak hogy kocsiját fenn tudja tartani.

b) A tömegesen gyártott, a kereskedelmi hitel segítségével a kispénzű ember számára is hozzáférhetővé tett termékek hallatlan sokféleségének megjelenésével tág tér nyílik a fogyasztó vágyainak, jóléti normáinak rendkívül erős manipulálására. E manipulálásnak kettős célja van. A gyártó vagy forgalmazó cégnek érdeke a fogyasztót rábeszélni, hogy

— szüksége van a reklámozott termékre;

— éppen az ő termékét vásárolják meg;

— ne sokáig használja a megvásárolt portékát, hanem dobja el, mihelyt új széria kerül forgalomba.

A reklámozó cég tehát igyekszik bebizonyítani, hogy a kínált áru hasznos, gazdaságos és *új*, pontosabban a *leg*hasznosabb, a *leg*gazdaságosabb és a *leg*újabb a világon megtermelt összes áruk között. Modern felfogású és életvitelű ember az ő terméke nélkül nem is érezheti jól magát fejlődő világunkban.

Az ipar és a kereskedelem a rábeszélési impulzusok tömegét zúdítja a fogyasztóra. Az alapvető cél: az áruból státusszimbólumot csinálni. Egy portéka akkor jut karrierje tetőfokára, ha státusszimbólummá válik, vagyis ha szinte axiomatikusan természetes, hogy az a bizonyos egyén vagy család, akinek vagy amelynek az életvitele jóléti ideállá válik az átlagember szemében, adott szükségletét csakis egy adott márkájú áruval elégíti ki.

Ezért van az, hogy a mesteri technikával kiállított reklámokon a világ legjobbjának kikiáltott cigarettát sohasem egy mellékutcában szívják ködös novemberi alkonyatkor, sohasem átlagos emberek, hanem a Palma de Mallorca-i tengerparton, filmsztár szépségű ma-

nökenek boldogságtól ragyogó arcú izomkolosszusok társaságában. Lehet az a cigaretta kiváló vagy átlagos: ebből a szempontból nézve ez teljesen mellékes; minden trafikban kapható, s a megvásárolt mennyiség kilenctizedét átlagemberkék, rendkívül hétköznapi díszletek között szívják el. A reklámtól a potenciális azonosulás mákonyörömét kapják: pálmák alatt, vakító napfényben csodás manökenek karjaiban is *ugyanezt* szívják azok, akiknek életvitelét utánozni szeretné. Amelyik cég e mákonyt a legrafináltabban tálalja, cserébe a tőkés társadalomtól a nagyobb forgalmat és hasznot nyeri. Ebben merül ki az *egyéni tőkés cég érdeke.*

Az össztőkés érdek a fogyasztó manipulálásában jóval összetettebb. A tőkés osztályakarat egyik összetevője is a piacszerzés, a fogyasztó vásárlásra csábítása. A másik az átlagfogyasztó túlköltekezésre serkentése, mert az eladósodásra vezet, s a fogyasztói hitelekkel feje tetejéig elborított embernek igen sokat és igen engedelmesen kell dolgoznia ahhoz, hogy biztonságban tudja megszerzett kényelmét és apróbb-nagyobb státusszimbólumait. A harmadik — talán fontossági sorrendben az első — tőkés osztályérdek kifejezetten társadalomnevelési jellegű. Az a sok millió *kisember* (munkás, tisztviselő, értelmiségi), akinek semmi reménye a társadalom felsőbb régióiba jutni, a manipulált és túlhajszolt fogyasztás révén *mégis* lehetőséget kap arra, hogy reális anyagi erejénél egy lépcsőfokkal magasabb réteg fogyasztási szokásait utánozhassa. E javak külső megjelenése hasonlít a két lépcsőfokkal magasabban álló réteg holmijaihoz, s a reklámok az általa megvásárolható cikkeket még a felső tízezer kezében *is* elképzeltetik vele. Az egy lépcsőfokos képzeletbeli előreugrás a munkahelynek és a szomszédságnak szól, a két lépcsőfokos illúziót a szórakozóhelyeken és a nyaraláskor élvezi, a harmadik fokozat a vásárlás előtti latolgatáskor a családi tanács véleményét hivatott befolyásolni. Mégis: a bonyolult ráhatás eredménye, hogy az átlagember magasabb rétegbe álmodja magát annál, mint ahol ténylegesen van, *gon-*

dolatban azonosul azzal az osztállyal, amelynek *valójában* eszébe sem jut őt befogadni, ellenben kizsákmányolja, s még ezeket az illúzióit is drágán megfizetteti vele.

A tőkés társadalom egyébként a természetes fogyasztási preferencia felborításáért és a manipulálhatóságért a fogyasztónak is fizet némi „prémiumot". Bármelyik fejlett tőkésország fogyasztói árrendszerét vizsgálva az ötlik szemünkbe, hogy minden megkeresett plusz egységnyi összegnek — statikusan vizsgálva a kérdést — szisztematikusan nő a reálértéke. A lakás, fűtés, világítás és az alapvető élelmiszerek, valamint a tömegközlekedés ára viszonylag igen magas. Mivel ezeket mindenki kénytelen igénybe venni, ezért a legalacsonyabb keresetű rétegek jövedelmük túlnyomó részét ezekre az elsődleges létfenntartási cikkekre és szolgáltatásokra el is költik. Amit ezen felül vásárolnak, fokozatosan mind könnyebben hozzáférhető: a fogyasztói hitelek még előrehozhatóbbá is teszik a szükséglet kielégítését. Ez a degresszív árskála a *tényleges* luxuscikkeknél megszakad, azok ismét igen drágák. Ennek köszönhető, hogy az az angol család, amely két-háromévenként cseréli ki — természetesen hitelakció keretében — teljes háztartási felszerelését és kocsiját, dekákban számolja a napi megvásárolt húsadagját, nem hord rászabott ruhát, háromszor is meggondolja, mielőtt befűt a kályhájába, és sem könyvet nem vásárol, sem színházba nem jár. Igyekszik takarékoskodni az *elsőnek* megkeresett fontokkal, mert az *utolsónak* megkeresett fontjai egyrészt fajlagosan többet érnek, másrészt a társadalmi nyomás kényszeríti őt, hogy ezekért sokat és mind többet vásároljon, nem kis mértékben olyan kétes minőségi többleteket, amelyekről — ha őszintén magába néz — voltaképpen szívesen lemondana egy szelet jó bifsztek vagy egy kellemes színházi este kedvéért.

A pazarlásra alapozott életforma

A manipulált fogyasztó, aki a választék, hitelfeltételek és árak dzsungelében botorkálva a szerzés és a szerzeménnyel való dicsekvés pillanatnyi örömeit hajszolja, voltaképpen rab, csak rablánca rózsaszínűre van festve, hogy habcsókból készültnek látsszon. Ugyanakkor a manipuláció a dolgozó és fogyasztó embert tudtán kívül mindinkább társadalomellenes tevékenységekre kényszeríti.

Nézzük sorra. A sort nem a tőkéssel kezdem, neki — mint már Marx megírta — nincs lelkiismerete, mivel teljes lénye a tőke mozgási, haszoncsinálási szükségleteivel azonosult. Azt hiszem, ezt a betegséget a tőkéstől a fizetett menedzserek, reklámszakemberek és marketingzsenik is megkapták. A sort talán a *kutató-fejlesztőmérnökkel* kell kezdeni. Bebizonyítható, hogy a tőkés világban a polgári célokat szolgáló műszaki fejlesztőmunka mind tekintélyesebb hányada nem a tényleges technikai fejlődést, hanem a fogyasztói manipulációt szolgálja, mégpedig két oldalról. Egyfelől a fejlesztési részlegek olyan változtatásokat eszközölnek az árukon, amelyek nem emelik a használhatóságot, hanem kizárólag a divat szolgálatában állnak; más formát adnak az árunak, olyan kényelmi szolgáltatásokat építenek bele, amelyeket nem érdemes használni és nem is lehet kihasználni stb. A beépített „újdonságok" sok esetben merőben ellentmondanak az áru eredeti rendeltetésének (például az autóba épített televíziós készülék). Másfelől a mérnöki gárda szisztematikusan foglalkozik a termékek minőségi rontásával: mivel a reklámhajsza a fogyasztót amúgy is az áruk fizikai kopást jóval megelőző eldobására ösztönzi, a „fejlesztés" az anyagok és alkatrészek minőségét igyekszik hozzásilányítani az elavuláshoz. A műszaki szakemberek jelentős része tehát, hivatásával ellentétben, kénytelen prostituálni a technikai haladást: az emberiség javát szolgáló valódi újítások helyett a fo-

gyasztó becsapását szolgáló álújításokon töri a fejét, s a termékminőség javítása helyett rontja azt. Nem mindenki persze, de nagyon sokan: jóval többen, semhogy a jelenséget bagatellizálni lehetne.

Vegyünk egy másik embercsoportot, mindazokat, akiknek a tömegek *informálása* a hivatásuk: sajtó, rádió, televízió stb. A mai, bonyolultan megszerveződött társadalomban az információnak szerves része a kereskedelmi hálózatban megjelenő áruk és szolgáltatások megismertetése a fogyasztókkal. A fogyasztó ugyanis képtelen áttekinteni a piacot, szakértelme vajmi kevés ahhoz, hogy megítélje az egyes áruk használhatóságát. A kereskedelmi információ tehát reális szükséglet, életünk szerves része és tartozéka. De ha ez az információ a szó szoros értelmében vett reklámhadjárattá torzul és célja nem ismeretek közlése, hanem a vásárlásra mindenáron való rábeszélés — vagyis a fogyasztó érdekeitől független, azzal sokszor ellentétes indítékok alapján való manipulálás —, mint rendszer a társadalom érdekei ellen fordulhat. A modern tőkés világban a reklámnak nagy szerepe van a lakosság természetes fogyasztási preferenciáinak felforgatásában, a státusszimbólumok keletkezésében, a túlköltekezésre és pazarló fogyasztásra való „felbújtásban". A reklámszakemberek nagy pszichológiai apparátussal, hatalmas anyagi eszközök bevetésével gyúrják meg az embertömegek véleményét, torzítják el törekvéseiket, vágyaikat, emberi habitusukat, hogy a felkorbácsolt ütemű termelés produktumait pénzzé, profittá változtassák. Nem a vásárló érdekeit tartják szem előtt, hanem a magántőkés haszonszerzését.

Az áru következő állomása a közhangulat által elkábított vásárló. Ő a célpont, pénzbeli jövedelemmel a zsebében. Az egész hatalmas apparátus: a műszaki fejlődést prostituáló mérnöktől az igaz szó erejét prostituáló reklámszakemberig arra épült fel, hogy az ő zsebéből „kifurulyázza a dollárokat". A varázslat sikerül: a vásárló meggyőződik arról, hogy nem érdemli meg a homo sapiens elnevezést, ha vadonatúj, lekerekített sarkú hű-

tőszekrényét nem cseréli le egy nem lekerekített sarkúra, amelyben — a technikai-tudományos forradalom kolosszális vívmányaként — először a történelemben külön rekesz van beépítve a kutyaeledel számára speciális termosztáttal felszerelve. Megveszi — és kidobja a „régit", az „elavultat". Itt, a szemétben, roncstelepen ér véget az árunak, sok ezer dolgozó ember ötletessége, szakértelme, verejtéke gyümölcsének útja. Az egész folyamat végeredményben egy pazarló fogyasztásra épülő életmódra vezet. Próbáljuk meghatározni, hol mivel pazarol a tőkés társadalom.

a) A manipulált fogyasztói piac ellátása eleve pazarlás céljából gyártott árukkal óriási *munkaerő-mennyiséget* köt le. Ha feltételezzük, hogy a pazarlás a feldolgozóipari termelés értékének 20%-ára terjed ki, ami annyit jelent, hogy például ruházati cikkekből $^1/_5$-ével több van a szekrényben, mint amennyit normális körülmények között ki tudnak használni, *vagy* $^1/_5$-ével hamarabb dobják ki, mint ahogyan az ténylegesen elhasználódik; a tartós fogyasztási cikkeket $^1/_5$-ével hamarabb cserélik ki, mint a fizikai kopás vagy a tényleges elavulás azt indokolná *(ez igen szerény becslés, némelyek szerint jóval több!)*, beleértve azt a termelésieszköztömeget is, amelyet pazarlásra menő termelés érdekében ruháznak be, továbbá ha feltételezzük, hogy a lekötött munkaerő arányos a termelési értékkel, akkor a kifejezetten pazarló fogyasztás céljaira termelő munkaerőlétszám a fejlett tőkés világ feldolgozó iparában megközelítheti a 11—12 millió főt. Ez az óriási tömeg munkanélküli volna a pazarlás nélkül. Igaz, hogy jövedelmük egy részét ők is pazarló módon költik el, többségéért azonban létfenntartásukhoz ténylegesen szükséges árukat vásárolnak. Az a munkaerőtömeg tehát, amely a pazarlás céljaira szolgáló termékeket termeli, *társadalmilag szükségtelen munkát végez* éppúgy, mintha gödröket ásna azért, hogy másnap betemesse azokat. (Ezt a hasonlatot J. M. Keynes-től kölcsönöztem, aki a túltermelési válságok ellen irányuló gazdaságpoli-

tikai javaslatainak remélt hatását jellemezte a fenti, szellemes metaforával.) Mivel a tőkés termelőapparátus működésének a magánprofit a rendező elve és semmiképpen sem a társadalmi szükséglet közvetlen kielégítése, kétségtelen, hogy a krónikus tömeges munkanélküliség ellen a leghathatósabb orvosság a fogyasztási pazarlás, a vásárlások túlhajtása, az emberek pazarlási célokból való termeltetése, s mindeme folyamat állandóan hígulló pénzzel fizetett jövedelmekkel való táplálása. Sokkal célszerűbb, mint munkanélküli-segélyt fizetni:

— a segélyezett munkanélküli nem termel profitot, a „gödörásó" foglalkoztatott viszont igen;

— a segélyezett munkanélküli tömeg léte napnál nyilvánvalóbbá teszi azt, hogy a tőkés rendszer nem képes megszervezni a társadalmi termelést, a „gödörások" keze nyomán viszont látszólag soha nem látott prosperitás és gazdagság jön létre.

A pazarlás céljaira való termeltetés a mai világpolitikai helyzetben célszerűbb a hadiipari gazdaságnál is — bár azt egy percig sem helyettesítette, csak kiegészítette —, mivel a szocialista világrendszer megerősödése nyomán a fegyverkezés minden határon való túlhajtása lehetetlenné és politikailag alkalmatlanná vált.

Amikor a tőkés életmód pazarló jellegét vizsgáljuk tehát, nem valamiféle vadhajtás áll előttünk, bolondos divat, amit a szocialista világból rosszalló fejcsóválással nézünk, hanem *a kapitalizmus létének egyik mai alapvető feltétele.* A manipulált fogyasztó milliók pazarlása ma éppoly fontos kritériuma a Marx által leírt „pénz—áru—profittal megnövekedett pénz" folyamatnak, mint egy évszázaddal ezelőtt a nincstelen bérmunkás piacon való megjelenése volt.

b) A „gödörások" milliós seregét el kell látni termelési eszközökkel, vagyis jól felszerelt üzemekkel — csakúgy, mintha a társadalom számára *tényleg* szükséges munkát végeznének. Egyébként csaknem minden dolgozó, miközben tevékenykedik, munkaidejének meghatározott hányadában pazarlásra termel. A „gödörások" se-

rege nem válik el elkülöníthetően a termelőkétől. A parazitizmus összeolvad a hasznos tevékenységgel, áthatja azt, és észrevétlenül burjánzik, elszíva az életerőt a hasznos tevékenységektől, mint a rákos daganat. Ha az egyszerűség kedvéért a feldolgozóipari termelőkapacitásnak is mintegy az $^1/_5$-ét tekintjük eleve pazarlás céljaira létrejöttnek, a fejlett tőkés gazdaságokból egy komplett ipari nagyhatalmat tudunk kikeríteni, amelynek termelőkapacitása „gödörásó" és „betemető" kombinátokból áll. A hadiipari kapacitásokkal összegezve ez a semmirevaló és semmirekellő „ipari nagyhatalom" potenciálja csaknem azonos nagyságú lehet a szovjet népgazdaságéval! Ha az uralkodó osztály akarata nem kényszerítené rá a fejlett tőkés világ lakosságát a pazarló életmódra, ez a gigantikus tőke nem termelne profitot gazdái számára.

c) A sokmilliós munkaerőtömeg, kezében e hatalmas ipari kapacitással, falja a nyersanyagot és energiát. Tegyük fel, arányosan azzal a százalékkal, ahogyan a termelésből részesedik. Ezek szerint a tőkés világ nyersanyag- és energiahordozó kincseinek $^1/_5$-ét eleve azzal a céllal termelik ki és szállítják el a feldolgozás helyére, hogy az használatlanul, feleslegesen a szemétdombra kerüljön. Ez, tonnákban kifejezve, a következő mennyiséget jelenti (az összehasonlítás kedvéért az adatok mellett, zárójelben a Szovjetunió termelési adatát közlöm ugyanezen időszakban, tehát a hetvenes évek elején):

kőszén 300 millió tonna (432 millió tonna),
földgáz 170 milliárd m^3 (198 milliárd m^3),
kőolaj 380 millió tonna (353 millió tonna),
nyersacél 83 millió tonna (116 millió tonna),
alumínium 1,7 millió tonna (1,1 millió tonna),
réz 1,0 millió tonna (0,9 millió tonna).

A legfontosabb ásványi alapanyagoknak a tőkés világgazdaságban eleve pazarlás céljából termelt hányadát tehát nagyjából akkora volumennek becsülhetjük, mint amekkora a teljes szovjet termelés.

A pazarlás finanszírozása

Ezen a ponton választ kell kapnunk arra az óhatatlanul felmerülő kérdésre is, mire hárítja a tőkés rendszer gigantikus méretű pazarlásának anyagi terheit.

A pazarlás árának egy része kétségtelenül visszahárul a fogyasztóra. Az „új", „újabb" és „még újabb" holmik — mind drágábbak, mivel a modellek gyakori változtatása, az apró-cseprő toldalékszolgáltatások beépítése a technológia átszervezését követeli, új szerszámozást igényel, a bevezetéssel járó reklámhadjárat is tömérdek pénzt emészt fel. Az infláció ugyancsak le-lecsíp a reáljövedelmekből tetemes összegeket, még akkor is, ha a bérek emelkedése viszonylag gyorsan követi az árakét. Ennek ellenére állíthatom, hogy a fejlett termelőerőkkel rendelkező tőkés társadalmak anyagi ereje önmagában nem volna elegendő e pazarlás finanszírozásához. *A pazarlás árának nagyobbik felét a tőkés világgazdaság nem fejlett szektora fizeti, részben az olcsó nyersanyagárakon, részben az olcsó vendégmunkaerő-árakon keresztül.* Legalábbis ez volt a helyzet az energiahordozók két éve bekövetkezett árrobbanásáig. A fejlett világ nyers- és fűtőanyagimportjának a hazai (fejlett világbeli) költségekhez viszonyított árkülönbözete fedezte az elpazarolt terméktömegnek ismét jelentős részét. A fejlődő világból importált anyagok és energia alacsony önköltségének egyik alapvető tényezője az alacsony munkabér. A másik alaptényező a kitermelés kedvező geológiai adottságaiból származó költségmegtakarítás. Mindkettő együttesen *gyarmati típusú monopolista extraprofitot* eredményez a vásárló számára, ha az alapanyagok beszerzési ára a tényleges kitermelési költségeket követi, nem pedig a fejlett országbeli költségeket.

A harmadik forrás a vendégmunkások által termelt extraértéktöbblet. Ennek tömegét nem lehet figyelmen kívül hagyni, mivel csak Nyugat-Európában számuk meghaladja a tízmilliót. (Az Egyesült Államokban az

extraprofit termelésének terhe a színesbőrűekre hárul, Japán a hongkongi, tajvani, szingapúri leányvállalatokban foglalkoztatott helyi munkaerővel termeltet hasonló extraprofitot.) A vendégmunkások a fejlett kapitalizmus technikai apparátusának hézagait töltik ki: többségükben olyan munkafolyamatokat végeznek el, amelyek nem vagy csak igen drágán gépesíthetők, illetve emelhetők arra a termelékenységi szintre, amely jövedelmezővé teszi a drága nyugat-európai vagy amerikai munkaerő alkalmazását. Ha a tőkének nem állna rendelkezésére a munkahelyekre olcsó vendégmunkás, akkor vagy nyugat-európai bérszínvonalon kellene elvégeztetnie a szóban forgó munkafolyamatokat, vagy nagy beruházások árán gépesíteni azokat, vagy pedig — szűk keresztmetszetekként — e technológiai fázisok visszafognák a termelés iramát. Kifejezetten a bérkülönbözet tehát az, ami a fejlett országbeli tőkés céget vendégmunkaerő alkalmazására készteti. Ilyenformán a vendégmunkások alacsony bérszínvonalukkal lehetővé teszik a magas hazai reálbérszintet, a pazarló fogyasztás egyik alapfeltételét. Hasonló képet kapunk akkor is, ha megvizsgáljuk a fejlett tőkésországok feldolgozóipari tőkekihelyezéseinek és kooperációinak hasznát a fejlődő vagy közepesen fejlett országokban.

Kapcsolat a pazarlásra alapozott életmód és a tőkés világgazdasági rend válsága között

Minden társadalom gazdasági kapcsolatrendszerének egyik vetülete anyagi-műszaki jellegű. Ez a kapcsolatrendszer egy körrel szemléltethető, amelynek kiinduló- és végpontja a természet.

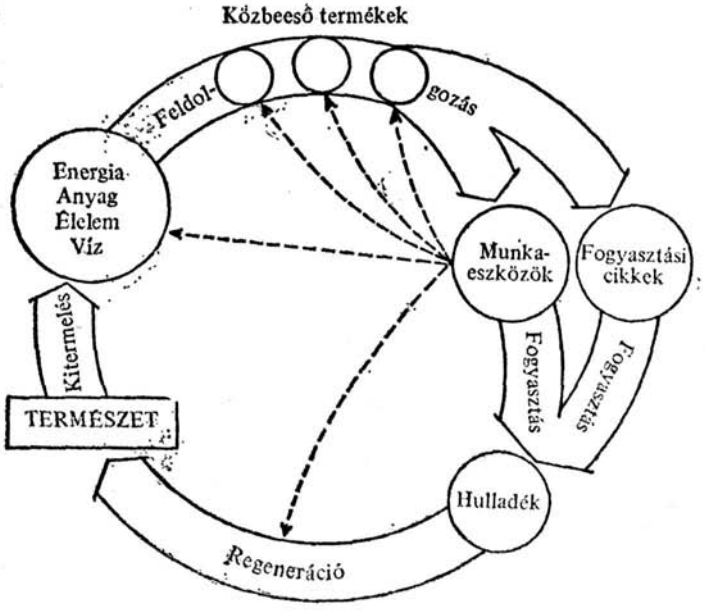
A természetből szerzi be az emberiség a társadalom

fenntartásához szükséges energiahordozókat, szerkezeti és egyéb anyagokat, élelmet, vizet stb. A kitermelésre épül a többszörös feldolgozás és szolgáltatás. A termékek egy része a termelés fenntartását és tökéletesítését szolgálja, zömét azonban a társadalom valamilyen formában véglegesen elhasználja. A kör a természeti egyensúly regenerálódásával záródik.

Mivel az emberiség létszáma gyarapszik, s mivel nőnek és diverzifikálódnak fogyasztási igényei, az anyagcsere köre mindinkább tágul. Minél több ember él a Földön, minél szélesebb körben alakul ki a társadalmi munkamegosztás, minél nagyobb egy-egy gazdasági

2. ábra

A természet és társadalom anyagcseréjének sémája



döntés hatása az újratermelési folyamat egészére, annál bonyolultabb koordinációt követel:

— a kitermelhető természeti javakkal való racionális gazdálkodás;

— a mind diverzifikáltabb feldolgozó tevékenység;

— a munkaeszközök olyan irányú és ütemű fejlesztése, termelése, hogy az kellőképpen növelje a termelékenységet;

— a végfogyasztás oly módon való alakítása, hogy az biztosítsa a társadalom harmonikus létfeltételeit s az emberiség harmonikus szaporodását;

— a termelés és fogyasztás ökológiai romboló hatásainak kiküszöbölése, a természeti egyensúly helyreállítása.

A tőkés társadalom eme bonyolult folyamatok szabályozására csak olyan mechanizmussal rendelkezik, amely a társadalomtól elszigetelt, céljaikban és törekvéseikben a társadalommal nem azonosuló egyének és embercsoportok jólétre való törekvésén alapul. A népsűrűség növekedése, a termelőerők fejlődése, a termelőegységek növekedése, a munkamegosztás internacionalizálódása stb. azonban olyan helyzetet hoz létre, amelyben a különböző (egyéni, vállalati, nemzeti stb.) érdekek és törekvések nem összegeződhetnek automatikusan magasabb rendű társadalmi érdekké, s nem torkollnak a termelési tényezőkkel való racionális gazdálkodásba. A magasabb rendű racionalitás helyett az erőviszonyok alapján kialakult hegemónia, illetve kompromisszumok uralják a nagy horderejű gazdasági döntéseket. Az anyagcsere-folyamat egyensúlyát tehát minduntalan megbontja, hogy a különböző embercsoportok és rétegek adott helyzetüknél fogva eltérő, ellentétes érdekeket követve döntenek a természeti környezet általuk uralt részének felhasználásáról, regenerálásáról, a munkamegosztás alakításáról, az újratermelést szolgáló eszközök és a végső fogyasztási javak elosztásáról.

A legsúlyosabb világgazdasági aszimmetria abból adódik, hogy a 600 millió lakost számláló fejlett tőkés világ

— a nem-szocialista körülmények között élő emberiség lélekszámának alig több mint $^1/_4$-e — termeli meg a tőkés világ össztermelésének 84%-át, s rendelkezik közvetlenül vagy közvetve a kihasznált természeti erőforrások mintegy $^9/_{10}$-ével. Ez kiáltó aránytalanság, amely jórészt a legutóbbi száz év alatt jött létre, mégpedig évtizedről évtizedre fokozódó ütemben. Képes-e a mai tőkés világrendszer alternatívát nyújtani erre a mind aggasztóbb s helyenként tragikus eseményekbe torkolló helyzetre?

Születtek tervek a fejlődő országok rendszeres segélyezésére. A Pearson-jelentés például a fejlett tőkés világ nettó nemzeti termékének mintegy 1%-át szánja erre a célra. Az összeg önmagában nem kevés: a fejlődő világ egy lakosra jutó megtermelt évi nemzeti jövedelmet csaknem 10%-kal kiegészítené. Koncentrált és hatékony felhasználása esetén lassú, fokozatos javulást lehetne elérni, ha másutt nem, az élelmezés területén. A koncentrált és hatékony felhasználás feltételei azonban a legtöbb fejlődő országban hiányoznak. A segélyek zöme igen rossz hatásfokkal hasznosul. Önmagában a segélypolitika tehát nem célravezető.

Más elképzelések szerint a fejlődő országok elmaradottságát a tőkeimport és ennek következtében a fejlett országokkal való fokozódó munkamegosztás fogja érezhetően enyhíteni. A tények azonban a következőket mutatják:

— a fejlett országok nemzetközi tőkemozgásaiban az utóbbi évtizedekben mind nagyobb szerepet kapott az egymás közötti tőkeáramlás, mivel a tőke mindenekelőtt a szakképzett munkaerőben bővelkedő helyeket és a gyorsan bővülő piacokat keresi. A fejlődő világban nincsenek sem gyorsan bővülő piacok, sem magas képzettségű munkaerő;

— a fejlődő országokba irányuló tőkekivitel oroszlánrésze néhány olyan országra koncentrálódott, ahol gazdaságosan kitermelhető természeti vagyont találtak (olaj, réz, uránérc), illetve néhány kiválasztott fejlődő

országra vagy országrészre (Irán, Dél-Brazília, távol-keleti gyarmatvárosok stb.), ahol viszonylag elegendő kiképezhető munkaerő áll rendelkezésre, és az államhatalom is tudja pénzügyileg támogatni a befektetéseket;

— ami a feldolgozóipari beruházásokat illeti, ezek zöme rendszerint olyan magas technikai színvonalon dolgozó kapacitásokban realizálódik, amelyek nem ösztönzik más ágazatok fejlődését. Újabban a tőke a szigorú európai környezetvédelmi előírások elől is „menekül" a harmadik világba, hogy ott a levegő és a víz szennyezésével fokozza a problémákat;

— a fejlett országokból származó tőkés import egyik jótéteménye az importált technika használatának elsajátíttatása a befogadó ország munkásaival. A műszaki ismeretek és adaptációs készségek kifejlesztésével azonban a magántőkének nincs gondja. Sőt, az európai és amerikai egyetemeken kiképzett, fejlődő világból származó szakemberek zöme nem tér vissza hazájába, hanem a fejlett világban vállal munkát.

Az egész tőkés világgazdaság tehát, amelynek átlagos termelékenységi szintje nagyjából azonos a KGST-ével, a magasan fejlett termelőerőket csak a népesség $^1/_4$-e számára tudja biztosítani. A népesség csaknem $^3/_4$ része nem reménykedhet még a hosszú távon történő fokozatos felemelkedésben sem. A fejlődő világ a társadalmi munka termelékenységét tekintve mindinkább elmarad a fejlett tőkésországok mögött. 1960-ban az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem a fejlődő országokban 9,5%-át tette ki a fejlett tőkésországokénak, 1963-ban már csak 8,7%-át, 1969-ben pedig 7,6%-át. A fejlődő országok ugyanakkor mind erősebben rászorulnak a nemzetközi munkamegosztásra, hiszen meglevő modernebb termelő szektoruk eleve ilyen céllal épült ki, a hagyományos szektorok pedig arra sem képesek, hogy ellássák a növekvő lakosságot élelemmel és egyéb alapvető szükségleti cikkekkel.

Ezeket az országokat végső soron az iparosodás emelheti ki az elmaradottságból. Az iparosodás egyik fő gátja

azonban a mezőgazdaság fejletlensége, az élelmezés alapvető problémáinak megoldatlansága. Az egy lakosra jutó élelmiszer-termelés 1963—1970 között a világon mindössze 3%-kal nőtt. A legnagyobb élelmiszerexportra képes régió, Észak-Amerika termelése ezen belül 4%-kal csökkent, Afrikáé 3, Latin-Amerikáé 2, Ázsiáé 1%-kal. Növekedést csak a Távol-Kelet (3%), Nyugat-Európa (9%) és a KGST (25%) mutatott fel. A hetvenes évek elején Közép- és Kelet-Afrikában, valamint India egyes vidékein tömeges emberáldozatot követelő, több éven át tartó éhínség lépett fel. Az éhezést fejlett mezőgazdasági technikával lehetne megszüntetni, erre azonban a parasztság tőkeereje kevés. A fejlett technikának a nagybirtokokon való bevezetése a tapasztalatok szerint csak a parasztság tönkretételét sietteti, s végső soron fokozza a nyomort, ahelyett, hogy enyhítené, mivel a mezőgazdaságban fölöslegessé vált népességet nem tudják más ágazatok felszívni.

A parciális érdekek hajszolásán alapuló tőkés világgazdaság tehát egyrészt egyre szorosabban kapcsolja a fejlett világ magas termelékenységű termelőapparátusához a fejlődő világ gazdaságát, másrészt a verseny, a tőke- és technikaáramlás általa diktált feltételeivel elvágja az útját annak, hogy az utóbbi valaha is kilábaljon a nyomorból.

Következésképpen súlyos zavarok állnak be a világgazdaság egészében: a fejlett tőkésországok termelése csillagászati méreteket ölt, a megtermelt javak felhasználása a fogyasztásban és a felhalmozásban szinte lehetetlen. A nem-szocialista körülmények között élő emberiség $^1/_4$-ének uralkodó osztálya mesterséges fogyasztási feltételeket teremt maga körül, csak hogy valamiképpen pénzzé tehesse a termelőfolyamatba fektetett és profittal megnövekedett vagyonát: fegyverkezik, háborúzik, manipulálja a beruházási és fogyasztási szférát a vásárlások fokozása végett, elértékteleníti a pénzt, hogy annak gyorsuló ütemű elköltésére kényszerítsen. Így a fejlett országokban létrehozott javak egy része rendszeresen

elpazarlódik, miközben ugyanaz a mechanizmus, amely létrehozza a túltermelést és a pazarlást, görcsösen őrzi a magas termelékenység monopóliumát a népesség $^1/_4$-e kezében, és akadályozza a népesség $^3/_4$-e termelésének és fogyasztásának fejlődését. Mindez emlékeztet egy súlyos anyagcserezavarral küzdő élő szervezetre, amelyben bizonyos szövetek túl sok tápanyagot kapnak, amelynek nagy része haszontalanul kiürül a szervezetből, más szövetek viszont nem jutnak elegendő tápanyaghoz, emiatt elcsökevényesednek vagy hamar elpusztulnak. Az eredmény egy torz, normális életfunkciókra képtelen szervezet.

A továbbiakban a figyelmet a „túlfejlett szövetekre", vagyis a fejlett tőkés világra összpontosítom.

A társadalom itt az önös érdekek konfrontációjára épül. Verseny folyik azért, ki termel olcsóbban, ki szerzi meg a felhasználó pénzét, ki forgatja gyorsabban a tőkéjét, ki milyen súllyal szól bele gazdasági vagy politikai döntéseivel végső soron a társadalom egészének sorsába. A verseny a termelékenység növelésének hajszolását követeli meg, mindenekelőtt a feldolgozó szektorban: itt kényszerül a tőke a legtöbb újításra, itt hódít leginkább a tömegtermelés, itt alakul ki a csomagolás és prezentálás kultusza. A végső fogyasztás növeléséért folyó harc következményei hatnak a kitermelő iparra. A megnövekedett beruházások zöme a feldolgozóipari bázist táplálja, a népesség a feldolgozó és szolgáltató tevékenységekben tömörül: mind kevesebb ember termeli a szédületes ütemben növekvő, szükséges energia- és nyersanyagmennyiséget. A kitermelés világméretű rablógazdálkodásba csap át, de a növekedés üteme még így is elmarad a feldolgozó ipar étvágya mögött.

A válsághelyzet valószínűségének növekedését több, egymással annyiban közös gyökerű tényező okozza, hogy valamennyiben szerepet játszik a tőkés társadalomnak a különböző részérdekek szabad játékával kapcsolatos alapelve:

— a termelési tényezőkkel való rendelkezés gazdasá-

gi-hatalmi kérdés, amelyet különböző hatalmi központok döntenek el egymás között;

— amíg a kitermelés olcsó és a hatalmi viszonyok nem elég szilárdak, a verseny leszorítja a termelési javak árait. Ez pazarlásra ösztönöz, s a technikai fejlődés erre a pazarlásra rendezkedik be;

— a hatalmi központok közötti kiválogatódás, majd a porondon maradók közötti kompromisszum megérleli annak lehetőségét, hogy a termelési javak pazarlására berendezkedett feldolgozó és fogyasztó szektor a kitermelők markába kerüljön.

A válsághelyzetnek végül is két formája alakul ki:

— az akut forma, amelyben egy váratlan tényező (például a Szuezi-csatorna használhatatlanná válása, háborús helyzet stb. vagy a kitermelők „klubja") hoz létre hirtelen energia- és anyaghiányt: gyors áremelkedések következnek be, amelyek felborítják az értékviszonyokat, összezavarják az anyagcsere-hálózat kapcsolatait;

— az idült forma, amely kevésbé drámai módon, de következetesen érvényesül, s világossá teszi, hogy a feldolgozó ipar, a fogyasztás színvonala, szerkezete, a kiépített sok százmilliárdos berendezések műszaki minősége illúzióra épült. A természet ugyanis nem engedi meg, hogy kincseit olyan mennyiségben és összetételben aknázzák ki, mint ahogyan arra az egész gazdasági-műszaki felépítmény berendezkedett.

Sem az akut, sem az idült válság nem a természet szűkmarkúságának következménye. Az 1973-as olajválság például akkor tört ki, amikor még több milliárd tonna gazdaságosan kiaknázható szén- és olajpalavagyon állt a tőkés világ rendelkezésére, gazdaságos energiaforrás volt a nukleáris energia, és a Föld nagyobbik részén még nem vizsgálták meg, van-e kitermelhető olaj vagy gáz. Azonkívül az energiafelhasználási pánik tetőpontján csaknem minden fejlett tőkésországnak 2—4 havi olajtartaléka volt, az Egyesült Államok pedig hatalmas

feltárt, de kiaknázatlan olajmezőket tartalékolt stratégiai célokra.

Végeredményben az energiaválság — csakúgy, mint a polarizációs válság — súlyos anyagcserezavar, amelyet a társadalom tőkés módon történő funkcionálása vált ki. Ezek a tünetek egyébként nemcsak az energiahordozókkal, hanem a rézzel, vassal, alumíniummal stb. kapcsolatban is könnyen felléphetnek.

Az emberiség által felhalmozott hulladék addig nem jelent problémát, amíg nem okoz maradandó változást a bioszféra egyensúlyában. Minél intenzívebben „használja" a természetet a sűrű népesség, s minél több a természeti regenerációs folyamatban felemészthetetlen hulladék, annál szervezettebb, koordináltabb tevékenység szükséges az ökológiai közeg épségének megőrzéséhez. Ez a mai világban már nem egyszerűen kommunális kérdés, hanem a társadalmi újratermelési folyamat része, szervesen illeszkedik a termelés—elosztás—fogyasztás ciklusába. A környezet romlásában közrejátszik, hogy az anyagi javak egyre nagyobb tömege kerül szemétre, mielőtt fizikailag elhasználódott volna; a vásárló pénzéért folytatott hajsza mértéktelenül kifejlesztette a csomagolástechnikát; a hulladékanyagok nagyüzemi újrafeldolgozása költségesebb, mint a primer anyagoké, hosszú ideig anyagi és erkölcsi következmények nélkül onthatták az üzemek és a lakosság a közterületeknek számító földekre, vizekbe és a levegőbe; az ember „betelepülése" a szűz természetbe mindmáig az ökológiai egyensúlykövetelmények figyelembevétele nélkül történik. Az egyensúly megbomlása a következő főbb területeken veszélyeztet:

— elszennyeződik az emberi települések környezete, az édesvizek, a tengerek és a légkör, nő a zaj — mindez közvetlen stresszhatást gyakorol az emberekre;

— megbomlik az élővilág egyensúlya; kipusztul a vizek élővilága, kihalnak a vadon élő állatok, értékes növényfajták — ezzel szegényedik a további állat- és növénynemesítés természetes tartalék-génállománya;

— megbomlik a víz körforgásának egyensúlya, mivel a kontinensek legfőbb páratermelői, az erdők megritkulnak;

— a szárazföldi és vízi (tengeri, óceáni) zöldnövényzet gyérülésével csökken a Föld oxigénállományának regenerációja;

— a szennyezett levegőréteg alatt túlságosan felmelegszik a földfelszín, ami felboríthatja a meteorológiai egyensúlyt;

— az ésszerűtlen talajművelés felgyorsítja az eróziót.

Ha az utóbbi néhány évtized tendenciáit mechanikusan előrevetítjük, apokaliptikus kép tárul elénk: az említett jelenségek végső soron az emberiség létfeltételeit veszélyeztetik.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a tőkés társadalmakban az üzleti körök érdekellentétei miatt nehezen születnek meg határozott és szigorú környezetvédelmi rendszabályok, s a legjobb esetben is kompromisszumos jellegűek: az egyezkedés közben veszítenek komplexitásukból és határozottságukból. A rablógazdálkodás okozta sebek begyógyításához viszont olyan óriási, „üzletileg" soha meg nem térülő tőkebefektetések szükségesek, amelyek meghaladják a községi és állami költségvetések erejét, különösen akkor, ha az utóbbiak jelentős hányadát a fegyverkezés és a tőkés vállalkozások szubvencionálása emészti fel.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a fejlett tőkés világban ható társadalmi erők és mechanizmusok az emberiség és a természet anyagcseréjét lényegében minden ponton meggyorsítják, és a gazdasági kapcsolatoknak az egész világra kiterjedő rendszere világméretűvé teszi az anyagcserezavarokat. A világgazdasági kapcsolatokra rányomja a bélyegét a hatalmi centrumoknak az a törekvése, hogy egymásra hárítsák e zavarok káros következményeit.

Általában elmondható, hogy a tőkés társadalom a túlfeszített reakciórendszerre épül. Ez természetes: az előrehaladás hajtóereje a tőkés viszonyok között a bizony-

talanság. A tőkés vállalkozó befektetése kockázattal jár. Minél bonyolultabb a társadalom „anyagcseréje", annál több a befektetésekben a bizonytalansági tényező. Minél koncentráltabbak a vállalkozások döntési központjai, annál erősebben determinálják egymás befektetéseinek sorsát. Minél jobban menekül a magánvállalkozás az állam védőszárnyai alá, annál inkább áttevődik makroökonómiai szintre a bizonytalanság súlypontja, annál inkább függ egy-egy magánvállalkozás sorsa a nemzetgazdaság és a világpiac mozgásától. Minél inkább internacionalizálódik a gazdasági élet, annál jobban függ egy-egy vállalkozás sorsa más nemzetgazdaságok egyensúlyi helyzetétől, gazdaságpolitikai döntéseitől és világgazdasági kapcsolataitól. Végül, minél több a bizonytalansági tényező a nemzetközi gazdasági viszonyok alakulásában, annál nagyobb és beláthatatlanabb a kockázat az egyes vállalkozásokkal kapcsolatos döntésekben.

A nagy, modern tőkés vállalkozás tehát helyzeténél fogva kénytelen egyszerre kíméletlenül erőszakosnak és óvatos kompromisszumokra hajlónak lenni, egyidejűleg tör a maximális rövid távú profitra és üzleti pozíciójának hosszú távú stabilizálására, kénytelen számításba venni mind a piac ösztönös játékát, mind a különböző országok gazdaságpolitikai, sőt politikai-katonai lépéseit. Mindez fokozza a gazdasági reakciórendszer túlfeszítettségét, idegességét.

A túlfűtött gazdasági „idegrendszer" addig működik látszólag zavartalanul, amíg a társadalom túlfűtött „anyagcsere-rendszerében" nem mutatkoznak zavarok: a termelőapparátus munkaerővel, anyagokkal, energiával való ellátása biztosított, a piac, ha manipulált is, felszívja a termelés eredményeit, a tőke terjeszkedhet, az erőközpontok többé-kevésbé egymás melletti pályán versenyeznek, és nem kerülnek közvetlen összeütközésbe egymással. Mihelyt azonban akadozni kezd az anyagcsere-folyamat, fokozódik a magánvállalkozás, illetve a makroökonómiai egység prosperitásának bizonytalansága

és a magántulajdonosi rendszer minden apró változásra való érzékenysége. Ez a következőkben fejeződik ki:

a) A magánvállalkozás elveszti stratégiai látószögét, és előnyben részesíti a haszonszerzés spekulációs jellegű, rövid távú lehetőségeit, valamint stabilitásának minden áron és bármely eszközzel való elősegítését.

b) A tőkésállam mind bonyolultabb szabályozási feladatokat kénytelen megoldani, s erre eszköztára egyre kevésbé alkalmas. A piaci mechanizmusokkal való szabályozás ugyanis csak akkor eredményes, ha a gazdaság alapjait jelentő legnagyobb vállalati egységek kordinált stratégiájára épül, s ha megvannak a belső és a külgazdasági egyensúly fenntartásához szükséges anyag-, áru- és kapacitástartalékai. Ha a stratégiák összekuszálódnak és a mobilizálható eszközök kapkodó és spekulációs jellegű vállalkozásokban kötődnek le, az állami gazdaságpolitikában kifejeződő relatív érdekszövetség felborul, s a makroökonómiai folyamatokat egyre nehezebb irányítani. Az állami gazdaságpolitika ilyenkor vagy nagyfokú óvatosságra kényszerül, vagy maga is vakmerő intézkedésekre szánja el magát.

c) Ily módon minden országban megrendül a gazdasági tevékenység értékelésének kialakult rendje, az áruk és a pénz viszonya, a kitermelő és feldolgozó munka egymáshoz viszonyított értékelése. A magánvállalkozási és állami döntések szokatlan, kiszámíthatatlan hatással vannak a különböző vállalatok, ágazatok, társadalmi rétegek magatartására. Ezek reakciójának kiszámíthatatlansága csak fokozza a kapkodást a további döntéseket illetően. A zavar kedvezőtlenül hat vissza az anyagcsere-folyamatokra.

d) Azok a magánvállalkozások és nemzetgazdaságok, amelyek szoros kapcsolatban állnak a világgazdasággal, nehézségeiket mindinkább e tágabb környezetben folytatott tevékenységükkel próbálják ellensúlyozni. Minél jobban internacionalizálódott a társadalmi anyagcsere-folyamat, minél mélyebbek a világgazdasági kapcsolatok, annál inkább fokozódik a külgazdasági tevékenység

a válság előestéjén, s annál erőteljesebben érezhető a parciális — kapkodó, rövidlátó és olykor kétségbeesett — törekvések összeütközése nemzetközi téren. Az egyes nemzeti vagy regionális központokban támadt „hisztériás rohamok" nemzetközi „tömegpánikká" válnak. Némely vállalkozói csoportosulások, nem bízván a világgazdaság stabilitásában, gyors, maximális hasznot kívánnak húzni minden üzletből. Óvakodnak a hosszú időre lekötött tőkebefektetésektől, viszont jelentősen megnő a spekulációs céllal kibocsátott tőkék mennyisége.

Következésképpen megrendül a pénz orientáló szerepébe vetett bizalom nemzetközi méretekben is. Nem tudni, mennyire manipulálják az értékrendszert az óriás nemzeti, nemzetközi vállalkozások, nemzeti gazdaságpolitikák, regionális csoportosulások és nemzetközi szervezetek. A gyorsan és kiszámíthatatlan irányokban deformálódó értékrendszernek az egyes mikro- és makroökonómiai központokra gyakorolt hatása egyre kevésbé tekinthető át. A bizonytalanság növekedésének legfőbb hordozója és terjesztője annak a kulcsvalutának — a dollárnak — a megrendülése, amelynek stabilitására a tőkés világ „idegrendszere" épült. Mindez „váltólázat" eredményez a tőkepiacokon: a nemzeti valuták inflációs rátái, a kulcsvaluta helyzetének ingadozása, a különböző országok és csoportosulások egyre kapkodóbb árfolyampolitikái eltérítik a pénz nemzetközi keresletének és kínálatának viszonyait az anyagcsere-folyamat tényleges szükségleteitől. A valuták egyre rosszabbul funkcionálnak mint fizetőeszközök: ez visszahat az értékmérő és a kincsképző funkciókra.

e) Az infláció és a nemzetközi monetáris rendszer megrendülése tehát a modern tőkés világgazdaság egyazon válságának megjelenési módja. Az inflációt hajlamosak vagyunk misztifikálni, mert nem nagyon értjük. A múltban a pénzhígulás a háborúk vagy a nagy természeti csapások utáni abszolút áruhiány velejárója volt. Valószínű, hogy ma inkább a keynesi fejlődési modell lehetetlenné válásának tünetéről van szó. A keynesi tí-

pusú beavatkozás a gazdaság folyamataiba az emberi termelési tényező maximális kihasználását állította középpontba, s ennek rendelte alá a többi termelési tényezővel való gazdálkodást. A termelékenység lassú fejlődése mellett sikerre is vezetett. A tudományos-technikai forradalom azonban a termelékenység rohamos növekedésének ténye elé állította a gazdaságpolitikákat, amelyek a pazarlás ösztönzésével és állami szinten való megszervezésével reagáltak a változásra, hogy fenntarthassák a teljes (vagy csaknem teljes) foglalkoztatottságot és elkerüljék a lökésszerű, ciklikus túltermelési válságokat. A termelési tényezők felgyülemlő tartalékait a tőkés világgazdasági centrumok részben expanziós politikájuk szolgálatába állították.

A társadalomnak elvileg érdeke volna a takarékoskodás, ezt azonban a tőkés társadalom csak a Keynes előtti modell visszaállításával tudná elősegíteni, aminek első következménye a jelenleginél tömegesebb munkanélküliség volna. A keynesi modell olyan körültekintő alkalmazása, hogy ne vezessen túlzott keresletre s egyben biztosítsa a teljes foglalkoztatottságot és a ciklusmentes növekedést — az ellentétes érdekek és törekvések közepette —, mind ez ideig meghaladta az összes fejlett tőkésországok gazdaságpolitikájának képességeit. Ugyanakkor az infláció ellen hozott minden radikális intézkedés tüstént fenyegeti a foglalkoztatottságot és a ciklusmentességet. Ezért az infláció megállíthatatlan: olyan szükséglet a tőkésországok „idegrendszere" pillanatnyi egyensúlyának fenntartásához, mint a mindennapi, fokozatosan növekvő heroinadag a kábítószer-élvező lelki nyugalmához.

f) Mint ahogyan az árban kifejeződik a ráfordítások és a társadalmi értékrend közötti harmónia vagy feszültség, ugyanúgy a valutaárfolyamban kifejeződik a nemzetgazdaságnak — a nemzeti munka termelékenységének — és a világpiaci értékrendnek a viszonya. A valutaárfolyamok tehát fontos eszközei a parciális érdekek szembesítésének a világgazdaságban.

Az államilag megszabott valutaárfolyamok az állami gazdaságpolitika korrekciói a gazdaság átlagos versenyképességén. Az állam mindig csökkenti a nemzeti valuta árfolyamát, ha növelni kívánja az exportképességet és csökkenteni az importált áruk versenyét. Erre akkor van szükség, ha az egymással versenyző gazdaságok termelékenységi színvonala között túl nagy a különbség ahhoz, hogy át lehessen hidalni a műszaki fejlesztés meggyorsításával vagy struktúraátrendezéssel. Tipikusan ez a helyzet a mai világgazdaságban. A tőkés világgazdaság óriása, az Egyesült Államok és a többi fejlett tőkés gazdaság között a termelékenységi színvonal aránya csaknem 2:1, a fejlett nyugat-európai országok és a perifériák között szintén 2:1, az utóbbiak és a fejlődő világ átlaga közötti különbség pedig már meghaladja a 4:1 arányt. Amennyiben a kevésbé fejlett partner növelni kívánja exportárainak versenyképességét, leértékeli hazai pénzét a kulcsvalutákkal, vagyis a fejlettebb partner pénzével szemben: mesterségesen megnöveli nemzeti valutája vásárlóértékét a külföld számára, s egyúttal megdrágítja a külföldi vásárlást. A valutaleértékelés így ösztönzi a belföldi inflációt, a felértékelés — illetve a felértékelődést elősegítő „lebegtetés" — viszont az infláció importja ellen hat — erősíti azonban az inflációt mindazokban az országokban, amelyek rászorulnak a felértékelést végrehajtó országból való importra.

Az egymással szoros gazdasági kapcsolatban álló országok inflációs rátái nem feltétlenül vannak szinkronban. Az infláció egyenlőtlen növekedési üteme állandó feszültséget idéz elő a nemzetközi pénzügyi rendszerben. Az átlagosnál gyorsabb infláció — amennyiben azt nem követi folyamatosan a nemzeti valuta leértékelése — fékezi az ország exportképességét és növeli az importőrök hasznát, vagyis végső soron fékezné magát az inflációt is. A gyorsan inflálódó valutájú országnak érdeke lenne a valutaárfolyam tartása. Ez viszont növeli a nemzetközi pénzügyi rendszer bizonytalanságát. Másrészt a viszonylag stabil vásárlóerejű pénzzel rendelkező ország-

nak, amennyiben rá van utalva gyorsabban inflálódó környezetének piacaira, elemi érdeke a valutaárfolyamok kialakult struktúrájának megbolygatása, különösen akkor, ha importcikkeinek ára gyorsabban emelkedik, mint exportcikkeinek ára külföldön.

A konvertibilis valuták árfolyamainak nemzetközileg kialakult sokoldalú egyensúlyát tehát a nemzeti valuták inflációjának egyenlőtlen üteme állandóan felborítja. Mindezt a tőkepiac oldaláról erősen bonyolítja a különböző országok egymástól eltérő adó-, hitel- és kamatpolitikája.

Ami a fent leírt jelenségekből kibontakozik, az egy hosszú távon is erősen ható, rendkívül éles egyensúlyhiány-helyzet. A pazarlásra alapozott életmód ennek az egyensúlyhiánynak eredménye is, továbbélezője is egyben. *A tőkés újratermelési folyamat nagyobb egyensúlyhiányok nélküli végbemeneteléhez a „pazarlás rátájának" fokozatos növelésére van szükség.* Ez magával hozza az inflációt is, ami az értékrendek labilitására és időnkénti felbomlására vezet. Az infláció jelenségét persze nem lehet leegyszerűsíteni a „pazarlás rátája" kifejeződésére a pénzügyi rendszerben: létrejöttét más tényezők is magyarázzák. Mindenesetre az infláció *ütemét* meghatározó legfontosabb *közvetett* tényezők között ott találjuk a termelési tényezőkkel való pazarlás mértékét.

Kiútkeresések a tőkés rend keretei között

A Római Klub elnevezésű nyugati közgazdászcsoport megbízásából 1972-ben terjedelmes tanulmány készült *A növekedés határai** címmel. A szerzői kollektíva igen alapos statisztikai és gazdaságmatematikai elemzés alá

* *D. H. Meadows and others:* The Limits to Growth. New York 1972.

vette a tőkés világ ismert és feltételezett anyagi erőforrásait, s szembeállította ezeket a fogyasztás növekedésének ütemével. Végkövetkeztetése az volt, hogy ha a jövőben fennmaradnak a lakosság szaporodásának, valamint az ipari fejlődésnek az elmúlt évtizedekben tapasztalt tendenciái, mintegy 100 éven belül az élelmezési, energianyerési és nyersanyag-kitermelési lehetőségek kimerülnek, s a bioszféra szennyezettsége is olyan mértéket ér el, hogy ezek a tényezők együttesen pusztulással fenyegetik a civilizációt. A végkatasztrófa elkerülése végett a szerzők a demográfiai és gazdasági növekedés lefékezését, végső soron megállítását javasolják. Számításaik szerint az emberiség a Földet a jelenleginél nagyobb mértékben se nem népesítheti be, se nem aknázhatja ki saját létfeltételeinek veszélyeztetése nélkül.

A pazarlás problémájának ezzel a megoldásával szemben komoly ellenvetések merülnek fel. Mindenekelőtt a „nulla növekedés" aligha lehetséges és célszerű. Egyrészt a világ korántsem jutott még olyan helyzetbe, hogy meglehetne a gazdaság mennyiségi növekedése nélkül. A nemzeti jövedelem egy főre számított termelése világviszonylatban még az 1000 dollárt sem éri el, vagyis igen szerény mértékű. Ahhoz, hogy a fejlődő országok gyorsabban emelkedhessenek ki a nyomorból, az iparilag fejlett világnak óriási anyagi segítséget kellene nyújtania nekik, ez pedig (a probléma szociális-politikai aspektusától eltekintve) csakis a termelés gyors mennyiségi növelésével lehetséges. Másrészt a Meadows által ajánlott gazdasági és politikai intézkedések aligha állhatnák útját annak a tendenciának, amely a világ demográfiai, gazdasági és ökológiai egyensúlyának felbomlása felé mutat. Más szavakkal, még ha az amerikai tudósok által 2000-re vagy 2100-ra adott prognózist reálisnak fogadnánk is el, a megoldásnak azt a módját, amelyet ők „nulla növekedésnek" neveznek, akkor is a legjobb esetben utópiának kellene tekintenünk.

Mi az alapvető fogyatékosságuk a referátumban kifejtett okoskodásoknak? A szerzők abból indulnak ki, hogy

az „ipari társadalom" minden szervezettsége ellenére rendkívül összetetté vált, s ezért szerintük nehezen szabályozható. Márpedig arról van szó, hogy ha a gazdasági életben magán- és csoportérdekek uralkodnak, ez óhatatlanul a termelés tényezőivel való pazarlásra vezet.

Két évvel „A növekedés határai" megjelenését követően újabb tanulmány jelent meg, amely a *Római Klub* megbízásából felmérte a tőkés világgazdaság jövőjének kilátásait.* A jelentés szerzői, *A növekedés határai*tól eltérően, a világszerte kibontakozó súlyos gazdasági, társadalmi és ökológiai problémák okát abban a fajta növekedésben látják, amely nem számol reálisan és arányosan sem a termelési tényezők gazdaságos kihasználásával, sem az erőforrások határaival, sem a fejlődés visszahatásával az emberiségre, valamint a természetre. Az emberiség és természeti környezete közötti alapvető egyensúlyi viszony általános bomlásnak indult, s ennek okát alapvetően két tényezőben látják:

— a parciális (egyéni, vállalati, nemzetgazdasági, regionális) előnyök hajszolása, abszolutizálása a globális fejlődési lehetőségekkel szemben;

— a rövid távú haszonszerzési szempontok dominálása a hosszú távú gazdasági és társadalmi eredménnyel szemben.

Amikor globális törvényszerűségekről és tendenciákról beszélünk, ezt úgy kell érteni, mint az egyes régiókban érvényesülő törvényszerűségek és tendenciák egymásra ható végső eredőjét. Amikor a globális válságproblémák megoldását keressük, ugyancsak mindenekelőtt az egyes régiók és nemzetek sajátos lehetőségeit és feladatait kell szintetizálnunk.

Az alapvető, világméretű egyensúlyhiány az *Észak—Dél* polarizációs probléma. Az eddigi fejlődési tendencia előrevetítése azt bizonyítja, hogy 2025-re a fejlett és fej-

* *M. Mesarovic—E. Pestel:* Stratégie pour demain. Párizs 1974. (Francia kiadás, az angol eredeti címe: Mankind on the Turning Point.)

lődő világ közötti színvonalkülönbség olyan mértéket fog elérni, amely a lehetetlenülés állapotába fogja vinni az emberiség egészét. A megoldásra három alternatív variáns kínálkozik. Az első a fejlődő világnak nyújtott segélyek fokozatos növelése 1975—2025 között. Ebben a helyzetben az időszak utolsó éveiben az évi segélyösszeg eléri az 500 milliárd dollárt, vagyis 50 év alatt a fejlődő világba átcsoportosuló tőke több mint 7 billió dollárt tenne ki. Ez olyan megterhelést jelentene a fejlett tőkés világnak, amelyet valószínűleg nem tudna és nem is volna hajlandó elviselni. A második variáns a fejlődő országoknak folyósítandó segély nagyobb mértékű növelését a századforduló utánra teszi. Ez esetben 25 év alatt a fejlett országcsoportból még többet, csaknem 11 billió dollárt kellene átcsoportosítani a fejlődő világba ahhoz, hogy az előbbi variánssal nagyjából egyező fejlődési hatásfokot tudjanak elérni. Nyilvánvaló, hogy ez a második út még járhatatlanabb, mint az előbbi. A szerzők egy harmadik variáns alapján való politikai intézkedéskomplexumot tartanak optimálisnak. Ezek szerint 1975—2000 között kellene a fejlődő világba fektetett tőkéket ugrásszerűen megnövelni, és 2000 után már nem növelni tovább a folyósított segélyösszeget. Ez esetben 2025-ig bezárólag a fejlett országokra háruló teher 2,5 billió dollárral kevesebb volna, mint az első variáns előirányzatában. Mindezzel azonban még nem kapunk választ arra:

— az a gazdasági fejlődés, amelyet a befektetett segélyekkel és tőkével a fejlett országok a harmadik világban indukálnak, lemásolhatja-e a gazdasági fejlődés nyugati modelljét. Amennyiben ugyanis a nyugati iparosítást másolják le, 2025-re a világ energia- és nyersanyagkészletei semmiképpen nem lesznek elegendőek ahhoz, hogy az óriásira növekedő termelőapparátust táplálhatnák;

— ugyancsak problémát okoz, hogy a fejlett Nyugat, miközben átplántálja a fejlődő világba termelőerőit, önmaga fejlődhet-e azon az úton tovább, amelyet mind-

máig követett. Amennyiben ugyanis ezt a modellt folytatja, elszívja a kibányászható energia- és nyersanyagtartalékokat a fejlődő világ ipara elől, mielőtt az kifejlődhetne és hasznosíthatná e tartalékokat.

Végeredményben azt a következtetést vonják le ebből, hogy minél gyorsabban érkezik a hathatós segítség, annál nagyobb a remény a sikerre, és hogy a segélypolitika, illetve tőketranszfer helyes arányainak megállapítása önmagában semmire nem ad kielégítő választ. Az összes többi tényezővel együttesen lehet csak reális álláspontra jutni.

A demográfiai robbanás századunk utolsó évtizedeiben fog kulminálni. Éppen ezért ezen a területen különösen fontos az azonnali világméretű akció elindítása. A nyolcvanas évek közepén már lényegesen kevesebb választási lehetősége lesz az emberiségnek a népesedési politika kialakításához, mint most. Amennyiben a fejlődési tendenciák a jövőben is folytatódnak, a világ két régiójában, nevezetesen Dél-Ázsiában és Kínában a népesség olyan méretű felhalmozódása következik be, amely az alapvető létfeltételeket lehetetlenné teszi e régiókban, s a kölcsönhatásokon keresztül ezek kiszámíthatatlan hatást fognak gyakorolni a világgazdaság egészére. Három alternatív megoldást vizsgálnak. Az első variáns már 1975-ben számol olyan születésszabályozási intézkedésekkel, amelyek a lakosság növekedését gyakorlatilag megállítják a fejlődő világban. A második variáns 1985-re, a harmadik 1995-re teszi a globális méretű komplex népesedéspolitika kezdetét. Amennyiben a világ az első variáns előirányzatai alapján fog fejlődni, 2100-ra a fejlődő világ népessége 6,27 milliárd fő lesz. A harmadik variáns esetén ez a szám meg fogja haladni a 10 milliárd főt.

Az emberiség kitermelhető és nem vagy csak korlátozott mértékben megújítható javakkal (energiahordozók, fémek, víz, alapvető élelmicikkek) való pazarló gazdálkodásának az oka az, hogy a kitermelő tevékenységeket egyoldalúan a fogyasztók rövid távú érdekei határozzák

meg. Ennek következtében a temészet kincseit egyoldalúan a feldolgozás költségeinek minimalizálása szempontjait figyelemmel tartva termelik ki, s nem olyan arányokban, ahogyan azokat a természet rendelkezésre bocsátja. Feltételezik, hogy meg lehet találni egy optimális cserearány-színvonalat a nyersanyagok és a feldolgozott termékek között. Az optimális ár kialakítását azonban nem lehet kizárólag a kereslet és kínálat törvényének érvényesülésére bízni. Olyan világméretű stratégia kialakítására van szükség, amelynek egyik sarkalatos pontja ezen optimális cserearány megtalálása és elfogadtatása. Az optimális ár egyik jellemzője, hogy elég ösztönzést ad a kitermelő tevékenységek fejlesztésére ahhoz, hogy az energiahordozók és nyersanyagok termelése elégséges ütemben fejlődjék, az ellátás zavartalan legyen. Emellett elég magas ez az ár ahhoz, hogy takarékosságra sarkallja a feldolgozókat és kényszerítse őket arra, hogy a technikai fejlesztést a gazdaságosabb felhasználás és helyettesítés irányában ösztönözzék. Ugyanakkor a nyersanyag-kitermelő társadalmaknak ez az ár még elégséges tőkefelhalmozási lehetőségeket biztosít saját fejlődésük meggyorsítására, a fokozatosan kimerülő nyersanyagkészletek csökkenő hozadékának egyéb tevékenységekkel való kompenzálására. Ez a világstratégia azonban csak akkor valósítható meg, ha a nyersanyag-exportáló és -importáló övezetek gyökeresen szakítanak a regionális érdekek egymással való konfrontációjával, s felismerik azt, hogy mindkettőjük érdekeit együttműködéssel lehet csak megvalósítani.

A jelentés hangvétele az élelmezési probléma tárgyalásánál a legdrámaibb. A szerzők kereken kimondják, hogy néhány régió úgyszólván feltartóztathatatlanul rohan a katasztrófa felé. Példának Délkelet-Ázsiát hozzák. Az eddigi fejlődési trendek alapján bizonyítják, hogy az ezredforduló utáni években e régió gabonaimport-szükséglete eléri a 0,5 milliárd tonnát; ez azonban csak ahhoz lesz elég, hogy az alultápláltságot a hetvenes évek szintjén lehessen konzerválni. Tekintettel arra, hogy

ilyen hatalmas mennyiség megtermelése és évi rendszeres elszállítása fizikailag lehetetlen, a szükséges import elmaradása esetén a szerzők 2025-ig 500 millió 0—14 éves gyermek éhhalálával számolnak e régióban.

Az élelmezési probléma megoldása tehát sem a mai termelőerők lassú továbbfejlesztésével, sem pedig a fejlődő régiók importra való berendezkedésével nem oldható meg. Ugyancsak nem vezet eredményre a fejlett világ élelmiszer-gazdasági technikájának mechanikus átplántálása a fejlődő világba (a „zöld forradalom" sikertelensége). Mindenekelőtt világméretű összefogásra van szükség a fejlődő régiók — különösképpen a túlnépesedett országok — mezőgazdaságának a helyi adottságokat figyelembe vevő fejlesztésére. Ezenkívül ugyancsak világméretű, iparon belüli munkamegosztást kell kialakítani ahhoz, hogy a fejlődő világ lakosságának arányos hányadát úgy lehessen a mezőgazdaságon kívül eső területekre fokozatosan átirányítani, hogy ez a mozgás ne rombolja, hanem elősegítse az élelmezési probléma megoldását. Az eddig felsorolt intézkedések természetesen csak optimális népesedési politika keretei között vezetnek eredményre. Mindezen felül persze a fejlődő világ perspektívában is élelmiszerimportra fog szorulni.

A két jelentés részletes bírálata messze vinné a tárgyalást. Mind az alkalmazott elemzési módszereikben akad kifogásolni való, mind pedig végkövetkeztetéseikben. Ennek ellenére mondanivalójuk meggondolkoztató, különösképpen akkor, ha a szocialista típusú életmód firtatása a célunk. Mindkét tanulmány ugyanis egybehangzóan azt bizonyítja, hogy

— sem a termelés, sem az eladás növelése nem lehet öncél, ellenkező esetben a termelési tényezőkkel való rablógazdálkodás felé haladunk. *A magas életszínvonalat is meg kell tervezni,* racionális termék- és szolgáltatás-összetételével, valamint társadalmi költségeivel együtt, s a tervezés közben a jövő generációk életfeltételei legalább olyan súllyal esnek latba, mint a ma élőké;

— lehetetlen tartós, szilárd jólétet felépíteni a társadalom kisebbsége számára, ha az a társadalom többségének nyomorát, szegénységét *feltételezi.* Az osztály- vagy csoportönzésre felépített gazdaság végül is saját magát pusztítja el;

— a termelőerők fejlesztési irányai nem függetlenek az adott társadalom jóléti ideáljától, illetve modelljétől. A társadalom egésze hosszú távú egyensúlyának megtervezésekor az életmód nem vezethető le csupán a technikai fejlődésből és a növekedési ütemből.

A SZOCIALISTA TÁRSADALOM JÓLÉTI MODELLJÉNEK ALAPVONÁSAI

A szocialista társadalom sajátosságai

Az elfogyasztható terméktömeg nagyságát a szocialista társadalomban is a munka társadalmi termelékenysége határozza meg. Az egy lakosra átlagosan jutó elfogyasztható termékmennyiség alapjában véve a gazdaság fejlettségétől függ: természetesen mindazokkal a jelentős módosító tényezőkkel, amelyeket a könyv elején felsoroltam.

Maga a *szocializmus* mint a társadalom eddigi legfejlettebb és legtudatosabb *létformája és szervezési modellje* azáltal, hogy megszünteti a temelési eszközök magántulajdonát, a dolgozó tömegek érdekeire építi fel hatalmi, döntési, végrehajtási és ideológiai rendszerét, tervgazdálkodást vezet be, négy területen nyit újabb lehetőségeket az emberiség fejlődése számára.

a) A tőkés társadalomszervezési és működési modell „tudati atavizmusra" épít, arra a sok évezreden keresztül kialakult hármas ösztönre, amely szerint

— a korlátlan mennyiségben rendelkezésre álló javakkal egyáltalán nem kell gazdálkodni, azok szabad préda tárgyát képezik;

— a ma olcsón hozzáférhető javakat pazarolni lehet azért, hogy megtakaríthassuk a drágán megszerezhető javakat (beleértve a termelési tényezőket és az egymást helyettesítő javakat);

— azon javak elosztási arányait — mind a termelői,

mind a fogyasztói szférában —, amelyek korlátozott mértékben állnak rendelkezésre, vagy drága voltuk már ma nyilvánvaló, a vagyoni erőviszonyok határozzák meg.

Ez dzsungeltörvény, még akkor is, ha az a társadalom, amely gyakorolja, a civilizáció eddig ismert legmagasabb fokán áll. A szocializmus gyökerében ellentmond e „tudati atavizmusnak", s a természeti és emberi javakkal eleve a társadalom *egészének hosszú távra* is érvényes érdekei alapján való takarékos gazdálkodás talaján tud csak működni. Ez azonban nem egyszerű feladat: a szocialista társadalom kénytelen kesztyűt dobni az emberi létformákba és a tudatba beivódott összes „reflexeknek". Ennélfogva nem számolhat a spontán automatizmusok segítségével, mert azok a termelési tényezőkkel és a megtermelt javakkal való *társadalmi szintű* irracionális gazdálkodás irányában hatnak. Ezért a szocialista társadalmak vagy kénytelenek kikapcsolni az automatizmusokat a társadalom fejlődéséből és „kézi vezérlésre" áttérni, vagy pedig az automatizmusok működési feltételeiben kénytelenek olyan torzításokat, módosításokat eszközölni, hogy maguk az indukált folyamatok ne a társadalmi érdekek ellen hassanak.

b) A szocialista társadalom *rendszeréből* objektíve adódik az egyének és csoportok (rétegek stb.) *egymáshoz való alkalmazkodásának minőségileg magasabb rendű követelménye.* Az előző társadalmakban az alkalmazkodás egyoldalú volt: a vagyontalanoknak kellett alkalmazkodniuk a vagyonos osztályok érdekeihez, életfelfogásához; a szocialista társadalomban viszont az alkalmazkodási követelmény minden egyénre és társadalmi rétegre egyformán kiterjed. Nincs egyetlen osztály, réteg vagy egyén kezében sem akkora hatalom — sem gazdasági, sem politikai —, hogy egyoldalú alkalmazkodásra bírja a többieket. (Ez alól kivételt csak a forradalom utáni idők képeznek, amikor a munkásosztály kényszerítő politikai erőként lép fel a volt uralkodó osztállyal és szekértolóikkal szemben.) A központi politikai-gazdasági akarat sem más, mint a különböző érdekek és

törekvések koordinációjának eredménye, amely, amennyiben kötelező erővel hat, csak a kölcsönös alkalmazkodást emeli törvénnyé.

c) A szocializmus azáltal, hogy megszünteti a nagy vagyoni különbségeket és azok újratermelődésének lehetőségét, társadalmi helyzetüket, vagyoni állapotukat tekintve jóval homogénabb tömeget jelent, mint bármely megelőző társadalmi alakzat. Ennek következtében elvileg sokkal áttekinthetőbbek, felmérhetőbbek és prognosztizálhatóbbak lesznek a társadalmi folyamatok, köztük az életmód és ezen belül a fogyasztás is. *A tervezhetőség tehát nemcsak a termelés szférájára terjed ki, hanem az egész társadalom területére.*

d) A szocializmus — szervezett, tudatos küzdelem a társadalom differenciálódása, polarizálódása ellen. A termelési eszközök kollektív tulajdonán alapuló társadalomban, ahol az alaptörvény az egyének (csoportok stb.) egymáshoz való kölcsönös alkalmazkodása s ennek révén *mindenki* hozzájárulása a társadalom megtervezett fejlődési folyamatához, a vagyoni és társadalmi helyzetben különbségeknek csak annyiban van helyük, amennyiben az egyes egyének (csoportok) különböző mértékben járulnak hozzá a közjóhoz. Mivel a kollektív alapú társadalom mindinkább minden tagja számára biztosítja képességei maximumának kifejlesztését és a közösség érdekében való kifejtését, végső soron a jövedelmi differenciák a tehetség és szorgalom különbségeivel lesznek csak arányosak. Nem lebecsülve az ilyen módon adódó különbségek mértékét, bízvást lehet állítani, hogy az ebből adódó fogyasztási szintbeli differenciák csak töredékét teszik ki annak, ami a vagyoni különbségek alapján kialakulhatna. *A szocializmus tehát az életmód tekintetében is a színvonal-kiegyenlítődés felé törekszik, ami nem egyenlősdit jelent — hangsúlyozom —, hanem a származási és vagyoni tényező kikapcsolását az életszínvonal-különbségeket meghatározó tényezők közül.*

A szocialista országok „öröksége" a kialakult életmód tekintetében

Ismeretes a termelőerők és termelési viszonyok általános összefüggése, tudniillik az, hogy a társadalom adott szerkezete, tulajdon- és osztályviszonyai, valamint elosztási viszonyai, az ezek által meghatározott döntési és végrehajtási mechanizmusok, ösztönzési rendszerek, emberi kapcsolati és hatalmi viszonyok igen erősen befolyásolják a termelőerők fejlődését: vagy kedvező, vagy kedvezőtlen társadalmi közeget teremtenek a technikai fejlődéshez, a gazdasági potenciál arányosságához, az ember és a természeti környezet harmóniájához. Ilyen értelemben a fennálló társadalmi rend az átlagos fogyasztási szint magasságát is — történelmileg — meghatározza.

Ez az összefüggés azonban messzemenően nem értelmezhető mechanikusan, különösen olyan történelmi szituációban, mint a miénk, amikor egymás mellett létezik a leálkonyuló és a feltörekvő társadalom. Ennek több oka van.

A legkézenfekvőbb ok a két társadalom közötti „rutinkülönbség". A történelemből kifelé menő társadalom szerkezete, intézményei, döntési, vezetési és végrehajtási módszerei kiforrottak, káderei mögött több generációs tapasztalat áll. Minél kevésbé tudja kihozni egy társadalom a fejlődés és a jólét maximumát a rendelkezésére álló termelőerőkből, annál jobban közeledik ahhoz a maximumhoz, amit a saját társadalmi szerkezetéből ki tud facsarni. Ellenkező oldalról nézve: bármilyen nagy reményeket nyújt egy újonnan született társadalmi rend a termelőerők és a lakossági jólét továbbfejlesztése szempontjából, a tapasztalatlanság, az új osztályerőviszonyok, a döntési és végrehajtási mechanizmusok bejáratlansága, a kísérletezések, a lakosság reakciórendszerében és gondolkodásmódjában az új és régi elemek keveredése és nem utolsósorban a vele együtt létező régi tár-

sadalmi rendszer oldaláról jövő zavaró gazdasági, politikai, ideológiai és katonai hatások erősen rontják a kezdeti évtizedek hatásfokát.

A másik ok, hogy a szocialista társadalom nem a világ legfejlettebb pontján bontotta ki először a zászlaját, hanem annak peremén. A történelmi fejlődés méhéből kibújó új, forradalmi társadalom fejletlenebb termelőerőkkel rendelkezik, mint a mellette *még* fennálló, elmúlófélben levő rendszer. A társadalmi munka termelékenysége alacsonyabb, kevesebb az egy lakosra jutó megtermelt és elosztható termék. Így az új társadalom hosszú évtizedekig nem tud akkora fogyasztási szintet, gazdagságot és kényelmet biztosítani tagjainak, mint a mellette levő, kézzelfoghatóan érzékelhető régi társadalom.

Az előbb vázolt két ok összeadódásából jön ki a harmadik. A relatíve fejletlen termelőerőkkel rendelkező új társadalom, amely egyben küzd a saját gyakorlatlanságával is, az ellenséges világkörnyezet különböző nyomásaival is, nehéz körülmények között bontakoztatja ki azokat a szervezési, döntési és végrehajtási mechanizmusokat, amelyek később, fokozatosan vitathatatlanná teszik fölényét. Egy sor ragyogó megoldása azonban már a kezdeti időben is adódik. A mellette létező régi társadalmat viszont a szomszédságban lejátszódó forradalom igen éberré és hajlékonnyá teszi: elvégre az élete meghosszabbításáért küzd. Evégett gyorsan átveszi az új rendszer alkotta szervezési és döntési formákból mindazt, amit adaptálni tud osztályuralma és alapvető társadalmi viszonya veszélyeztetése nélkül. Gondoljunk akár II. József császár reformjaira, akár a tervezés és szociális gondoskodás elemeinek bevezetésére a fejlett tőkésországokban, akár az iráni sah „fehér forradalmára". Az efféle gyógymód felületi bár, de évtizedekre is igen hatásos lehet, annak ellenére, hogy a rendszeridegen elemek bevitele a régi társadalom mechanizmusába végül is súlyosbítja ellentmondásosságát.

A forradalom sikeres megvívása, a fejlettebb terme-

lési viszonyok alapjainak lerakása önmagában nem biztosít automatikusan magasabb fogyasztási lehetőségeket. A volt kizsákmányoló osztály felhalmozott jövedelmeit (vagy még többet is) ezentúl is fel kell halmozni — legfeljebb racionálisabban. Személyi jövedelmei óriásiaknak tűnnek annak fényében, ahogyan a felső tízezer azt elköltötte: több millió emberre szétosztva azonban jelentéktelen összegeket eredményeznek. A volt uralkodó osztály felhalmozott személyes vagyonának egy része a múzeumokat gazdagítja, más részük humánus célokat szolgál: kastélyaiból üdülők, gyermekintézmények válnak, lakásaiba dolgozó emberek költöznek. Mindez pillanatnyilag elégtétellel tölti el az embereket — néhány hónap múltán azonban már teljesen világosan kiderül, hogy a nagyobb jólét forrása csak a magasabb munkatermelékenység lehet, s ehhez évek és emberöltők szükségesek.

Csak fokozatosan merül fel az a kérdés, *milyen* legyen az új társadalom által produkált jólét. Mi legyen a mérce: a felső tízezer, a kispolgárság vagy a szomszédos „régi" társadalom fogyasztási szintje és szokásai, esetleg egy, mindezek *merev* tagadása nyomán elképzelt puritán életforma? A dilemma minden forradalom után felmerül, s megoldása nem is olyan egyszerű, mint gondolnánk.

Mindenekelőtt meg kell említeni, hogy a történelem eddigi összes forradalmának ideológiájában a jóléti modell volt a legkidolgozatlanabb; ebben a szocialista forradalom sem kivétel. A marxizmus világosan leszögezi, hogy a szocialista társadalomban;

— a társadalom minden munkaképes tagja számára biztosítani kell azt a lehetőséget, hogy dolgozzon, s hogy munkáját lehetőleg a képességeinek legjobban megfelelő területen végezhesse;

— a jövedelmek nagyságát a társadalom számára végzett hasznos tevékenység mennyisége és minősége szabja meg;

— a munkával szerzett jövedelmeket nem lehet társadalomellenes módon elkölteni;

— a társadalom bizonyos emberi szükségletek kielégítéséről kollektíve gondoskodik: a legkevesebb az, hogy némely, a társadalom egésze szempontjából kiemelten fontos szükségletek kielégítését nem vagy csak részben teszi függővé a megszerzett egyéni jövedelmek nagyságától (egészségvédelem, iskoláztatás stb.).

Mindez azonban, bármilyen fontos útmutató is a gyakorlati gazdaságpolitika számára, nem sokkal megy túl a kapitalizmus elosztási viszonyai legkiáltóbb embertelenségének tagadásán. Ezen persze semmi csodálkoznivaló nincs: a hatalom megszerzése és megszilárdulása, a gazdasági és kulturális fejlődés meggyorsítása mind olyan égetően fontos feladatok, amelyek szükségszerűen megelőzik a szocialista jólét *milyensége* problémájának megoldását. Emellett, amikor a *mai* szocialista társadalmak kialakultak, az alapvető életszínvonal- és szociálpolitikai feladat nem az eljövendő bőség és gazdagság szerkezetének meghatározása, a termelésre való visszahatásának elemzése volt, hanem a mindennapi munka, kenyér, tüzelő és védőoltás biztosítása a lakosság nagy többsége számára: vagyis a *lété*, amely csak a megelőző, háborús és polgárháborús korszakhoz képest tűnt *jólétnek*. A kezdeti szegénység és a szükségállapotok miatt a szocialista „jóléti modell" kidolgozása és kikísérletezése várat magára. Mihelyt viszont a társadalom a legégetőbb napi gondoktól megszabadul, kezd úgy tűnni, mintha különösebb szükség nem is volna kifejezetten *szocialista* jóléti modell kialakítására, hanem csak „általában" jólétre, tehát árubőségre, szociális biztonságra és művelődési lehetőségekre egy humánusan megszervezett munkáshatalom keretein belül. Kimondatlanul az a kettős meggyőződés terjed el, hogy:

— a jólét *minőségét* a társadalom jellege *alapvetően* nem determinálja;

— amennyiben a fennálló társadalmi rendszer a jóléti modellt mégis módosítja, úgy az csaknem automatiku-

san történik, elveit a szocializmus általános eszméiből közvetlenül le lehet vezetni, és jelentősége kizárólag a fogyasztási szférára korlátozódik, a termelés szerkezetét, a műszaki fejlődést stb. nem vagy csak elenyésző mértékben érinti.

Ennek a felfogásnak az elterjedését nagyban elősegíti az is, hogy sokan hajlamosak a szocialista jólétideált azzal a puritanizmussal azonosítani, amely a munkáshatalom első éveire jellemző volt. Ezt a puritanizmust egyrészt a szegénység kényszere szülte, másrészt természetesen fakadt abból a forradalmi helyzetből, amelyben a dolgozó tömegek a külső intervenció és a belső ellenforradalmi veszély együttes nyomása alatt a szocialista vívmányok *létét* minden preferencia fölé helyezték. Ez a „hőskorszakbeli" puritanizmus — éppen a burzsoá elemek, feketézők harácsoló tevékenységének korlátozási törekvései következtében — annak idején némi ideológiai alátámasztást is kapott. A társadalmi rendszerre közömbös jóléti modell soha ki nem mondott, de hallgatólagosan elfogadott eszméje tehát egy szükséghelyzet ideológiájának reakciójaként tudta meghosszabbítani létét, s átnyúlni egy olyan korszakba, amikor már szükséges lett volna következetesen átgondolni a szocialista életmód, életforma részleteit is, s azt a gazdaságpolitika egyik legsarkalatosabb kiindulópontjává tenni.

Amikor a fejlett termelőerőkkel rendelkező, érett szocializmus adekvát életmódjának alapvonásait keressük, két véglettől kell elhatárolnunk magunkat:

a) A szocialista jólét nem másolhatja le a Nyugat „fogyasztói társadalmát", még annak legkirívóbb vadhajtásai lenyesése árán sem. Egyrészt a szocializmus még akkor sem volna működőképes egy olyan fogyasztási modell mellett, amelynek alapfeltétele a pazarlás, ha a világ leggazdagabb országaiban funkcionálna. A közepesen fejlett termelőerejű országokban a „fogyasztói társadalom" ideáljainak és mechanizmusainak átvétele vagy feltámadásának eltűrése olyan gazdaságpolitikai

hiba volna, amelyet létérdekeinek veszélyeztetése nélkül egy szocialista ország sem engedhet meg magának.

b) A szocialista jólét alapvonásait *nem lehet levezetni a forradalmi idők szükséghelyzetéből adódó puritanizmusból és egyenlősdiből sem.* Egy minden eddigi foknál magasabb fejlettségre törő társadalom saját céljainak mond ellent, ha általános szegénységet hirdet meg, s el is vágja a továbbfejlődés útját maga előtt, ha egyformán honorálja a tehetséget és a középszerűséget, a szorgalmat és a lustaságot.

Még csak azt sem lehet állítani, hogy a keresett szocialista életmódmodell a két véglet között középütt helyezkedik el. A „fogyasztói társadalom"-modell tompítása az egyenlősdi irányában ugyanis nem korrigálja annak társadalomellenességét, csak visszafojtja. A pazarlást is, a státusszimbólumok hajszolását is, a jövedelemszerzéshez való elidegenedett viszonyt is. Az egyenlősdi-puritán modell „liberalizálása" viszont azonnal a kapitalista típusú jóléti ideál hajszolásába csap át. A kettő *közötti* útkeresés a gazdaságpolitikát a *kettő közötti rángatózás* felé taszítja, s ez a lakosság tudatának csakúgy, mint a gazdaság fejlődésének csak károkat okoz. Nem kompromisszumra kell tehát törekedni, hanem minőségileg más, magasabb rendű, emberibb életmód kimunkálására.

A jövedelmi és fogyasztási differenciák

A fejlett tőkésországok „fogyasztói társadalmának" testre szabott jövedelemszóródási modelljére az jellemző, hogy az alsó és felső jövedelemszintek között igen nagy differencia van, ugyanakkor nincs úr az egyes jövedelmi szintek között. A gyengén fejlett, prekapitalista társadalmi maradványokkal terhelt országokban a nagy jövedelmi differenciák mellett a különböző életmódú rétegek jövedelmi szintjei között nagy szakadékok vannak.

Ez már mutatkozik az olyan, periferikus jellegű országokban is, mint Görögország, Spanyolország, Argentína stb., de legkirívóbb a fejlődő országok esetében. A tőkés jövedelmi szóródásra általában jellemző, hogy a luxuséletmódra alkalmat adó jövedelmek sehol sem hiányoznak; s a tényleges magas luxus mindenütt meg is valósul vagy a jövedelemszint magassága, vagy a munkaerő olcsósága és a személyi kiváltságok miatt. A francia, görög vagy marokkói felső tízezer életmódja, fogyasztási lehetőségei és preferenciái között legfeljebb árnyalatnyi differenciák vannak. A „jómódú" kategória viszont, amely a fejlett tőkésországokban finoman árnyalt, alig észrevehető lépcsőfokokban megy át a luxuskategóriába és ered a „szerény jómód" kategóriájából, a kevésbé fejlett országokban még zárt társadalmi körök kiváltsága, akik feljebb sem igen juthatnak, és „alulról" való feltöltődésük is akadályokba ütközik. A nagy néptömegek különböző jövedelmi és fogyasztási szintjeinek szóródása az átlag körül a fejletlen országokban lényegesen kisebb, mint a fejlettekben.

A 3. ábra ordinátáján látható kategóriákon a következőket értem:

a) Éhínség-veszélyzóna: A lakosság fizikai létfenntartásának feltételeit sem tudja rendszeresen biztosítani, bármely természeti csapás vagy gazdasági visszaesés tömeges éhhalált okoz.

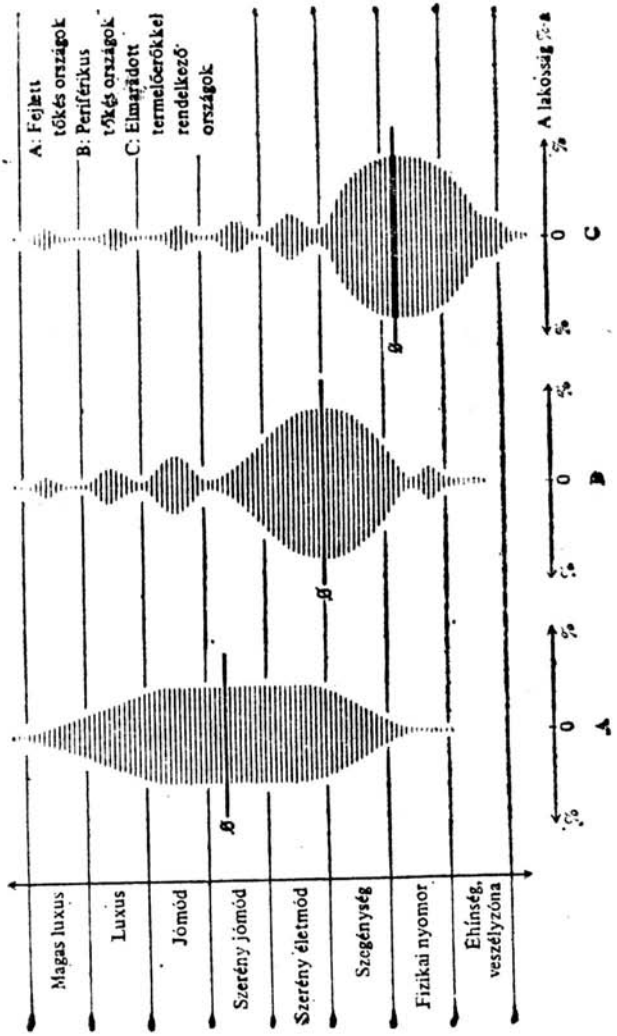
b) Fizikai nyomor: A lakosság a fiziológiai szükségleteinek kielégítését is csak hiányosan képes jövedelméből biztosítani.

c) Szegénység: Az alapvető fiziológiai szükségletek szerény színvonalon elégíthetők ki, a lakosság fizikailag nem leromlott, ilyen fokon munkaerejét újra tudja termelni. Művelődési és kulturális szükségleteinek kielégítési lehetőségei csak szocialista társadalomban adottak, de itt az átlagosnál kevésbé él vele. Felhalmozási lehetőségei nincsenek, tartós fogyasztási javakat vásárolni csak egyéb, létfontosságú cikkek iránti preferenciák háttérbe szorításával képes. Lakásviszonyai nem kielégítőek.

d) Szerény életmód; Az alapvető szükségletek kielégítése már viszonylag igényes színvonalon lehetséges, kivéve a lakásigényt, amelyben ez a réteg elmarad szükségletei mögött. Jelentős felhalmozási lehetősége van viszont az előző kategóriához képest háztartási-gépesítési célokra. Szocialista viszonyok között ez a réteg már elég széles körben él az oktatási, művelődési, szeré-

3. ábra

A jövedelmek szóródásának sémája a különböző nem-szocialista társadalmakban



nyebb üdülési és turisztikai lehetőségekkel. A fejlett tőkés társadalmakban e rétegnek egyszerű autója már van.

e) Szerény jómód: Az alapvető szükségletek kielégítése már igényes színvonalon történik, beleértve a lakásviszonyokat, lakáskultúrát és háztartás-gépesítést. E réteg intenzíven művelődik, és feltétlenül igyekszik iskoláztatni gyermekeit, rendszeresen üdül. A szocialista társadalmakban e réteg felső tartományában kezd a személyautó tömegesen megjelenni, az üdülőtelekkel együtt.

f) Jómód: Azon tartós fogyasztási javak beszerzése és fenntartása, amely az előző kategóriának még komoly anyagi megterhelést és érezhető preferencia-átcsoportosítást jelent (például a ruházkodás vagy a minőségi élelmiszerek, élvezeti cikkek fogyasztásának rovására), ennél a rétegnél már nem okoz különösebb megterhelést. Egyben magasabb minőségű árukat fogyaszt, s a tartós fogyasztási cikkeket kezdi gyakrabban lecserélni. E rétegnél jelenik meg, mint rendszeres fogyasztási kiadás, a külföldi turisztika. Ez a réteg a következő generáció lakásigényeit is képes biztosítani.

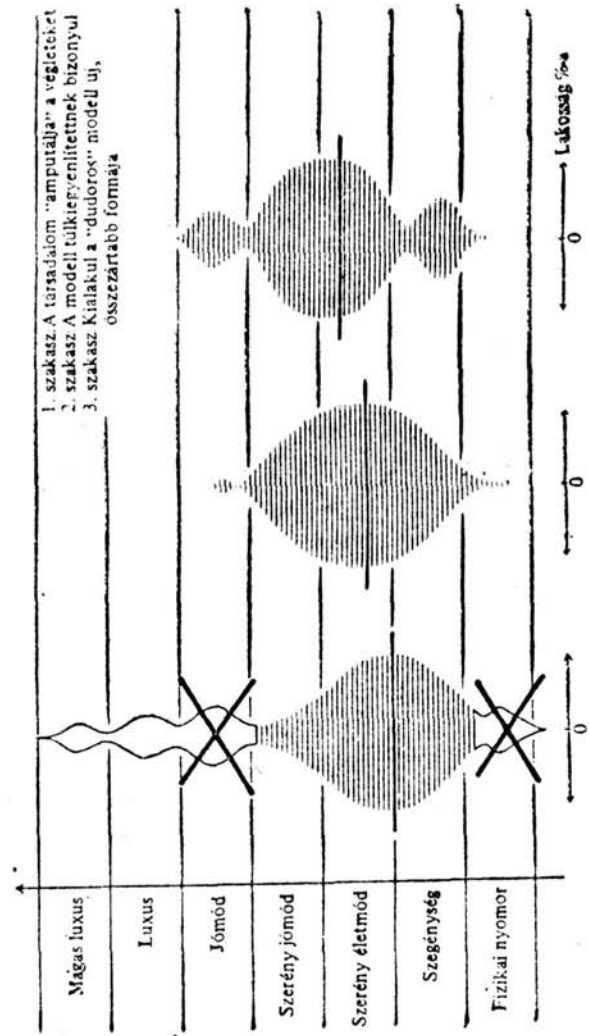
g) Luxus: Lényegében minden fogyasztási igényét magas minőségben és „primőr"-színvonalon, gond nélkül kielégítheti, emellett jelentős pénztartalékai vannak.

h) Magas luxus: a felső tízezer életmódja.

A szocialista társadalom ezeket az elosztási viszonyokat kapja örökségül. Legelső tette, amint már az előzőekben szó volt róla, a csúcsok lefaragása, ami által egy meglehetősen kiegyenlített jövedelmi és életszínvonal-szóródási diagram jön létre. (Az 1946-os stabilizáció után például egy ideig a fizetéseket 700 Ft-ban maximálták.) Azt, hogy valamely országban a végletek lefaragása mennyiben szalad el a szó szoros értelmében vett egyenlősdi felé, sok objektív és szubjektív tényező befolyásolja. A későbbiekben a jövedelmek szükségszerűen ismét elkezdenek differenciálódni. A differenciálódást *gátolja* mindenekelőtt az, hogy számos emberi szükséglet kielégítése egyéni szinten ingyenessé válik: ez egyformán növeli a kis és magas jövedelmű rétegek reálfogyasztását. Az is gátló tényező, hogy a szocialista országok a rendelkezésre álló forrásokat mindenekelőtt a fizikai nyomor és a szegénység felszámolására fordítják. A szóródási diagram tehát alul és középütt öblösödik, felül ugyancsak veszít a csúcsosságából. Ezzel egyidejűleg

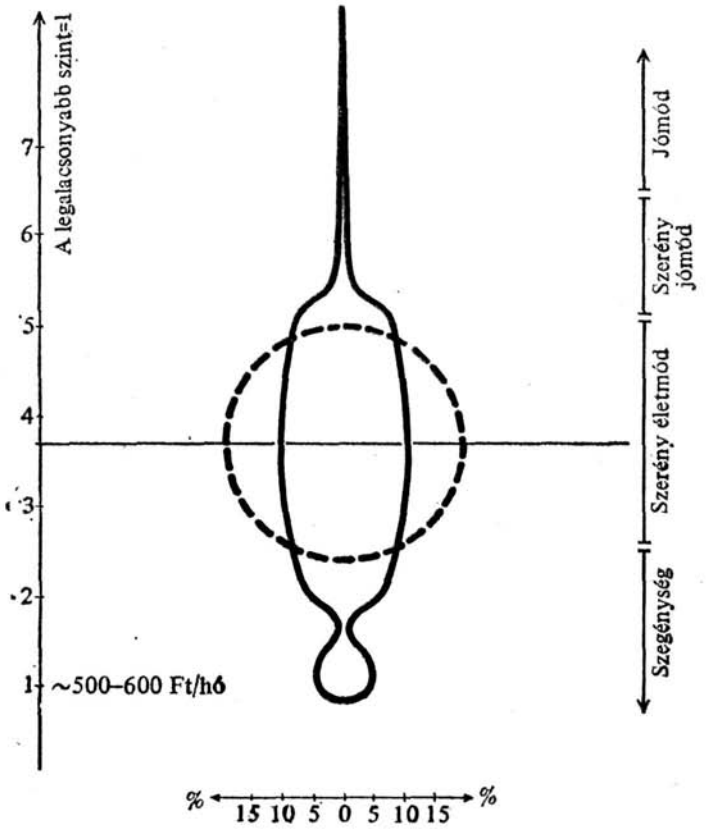
4. ábra

A jövedelem- és fogyasztási szint szóródása a fejlett világ perifériájáról a szocializmus útjára lépett országokban a szocialista építés első szakaszában



5. ábra

Az alapjövedelem-szóródás megközelítő modellje Magyarországon



hatnak erők az átlag fölötti és alatti „dudorok" újjászületésére is: hamarosan kiderül ugyanis, hogy a „nehéz szellemi tevékenységet" végző rétegek munkaerejének újratermeléséhez a szerény átlag-felsőszint nem elegendő. Másrészt a szegénység részben a mezőgazdasági termelésre kedvezőtlen vidékeken, valamint a városba áramló lakosság körében újratermelődik, mivel a szocialista állam képtelen a mezőgazdasági munkakörülmé-

nyeket, a városi lakás- és egyéb életkörülményeket olyan gyorsan javítani, ahogyan az igen gyorsan végbemenő társadalmi mozgások azt megkövetelnék. Mindez persze a kelet-európai szocialista országokra érvényes, amelyek „örökül" a 3. ábrában B-vel jelzetthez hasonló jövedelmi rétegződést kaptak.

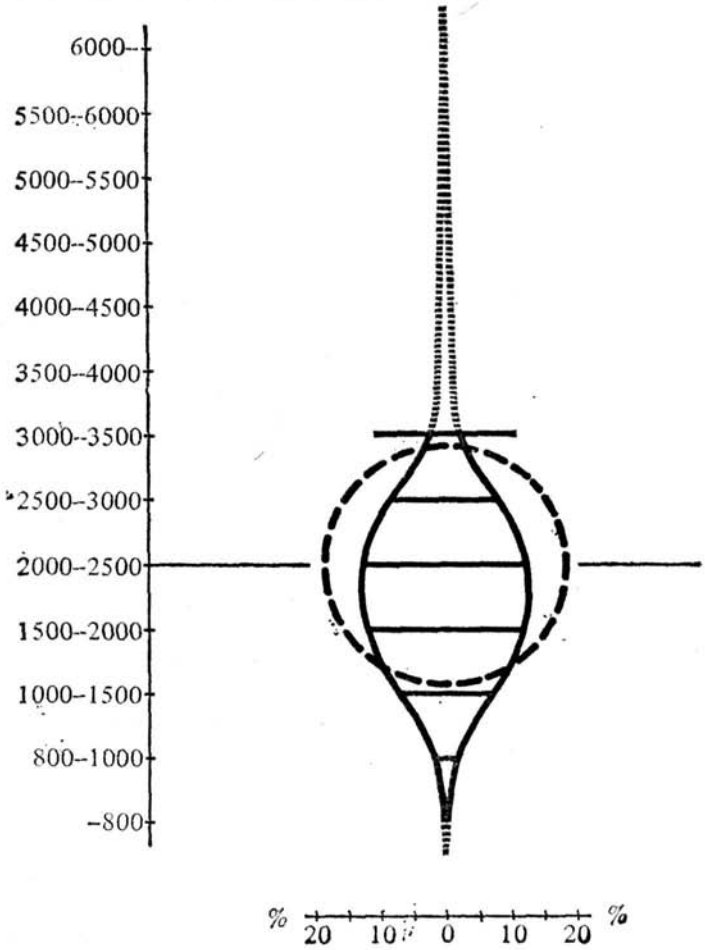
A 4. ábra szemlélteti a fent leírt folyamatot: A kialakuló „mérsékelten dudoros" jövedelemszóródási modell *felső csúcsa* növekszik, a felső „nyaka" vastagodik aszerint, ahogyan az alapvető áruhiányt felszámolják, a zárt rendszerű üzletek megszűnnek, az iparosodás előrehalad, a mezőgazdaságban kialakul a jómódú termelőszövetkezeti parasztság. Az alsó „dudor" szűkül, csúcsa eltűnik a szociális juttatások növekedésével, az „új" városi lakosság legégetőbb megélhetési problémáinak enyhülésével. Az 5., 6. és 7. ábra a magyarországi szóródást mutatja be az átlagkeresetek 1973. évi adatai alapján. (A szaggatott vonallal jelzett sor az átlagkeresetek egyenletes szóródását jelzi. A tényleges szóródás által befogott terület egyenlő a kör területével.)

Az ábrák érezhetően módosulnának, ha nem átlagbérekkel, hanem *jövedelmekkel* számolnánk, s nem az *egy keresőre,* hanem az egy főre jutó jövedelmeket szerepeltetnénk. Ezen adatok kiszűrésére a statisztikák azonban nem nyújtanak kellő számítási alapot. Azt mindenesetre tudjuk, hogy a legtöbb egy keresetű, sokgyermekes család az alacsonyabb bér- (jövedelem-) kategóriához tartozó lakosság körében található, ami „hizlalja" az átlag alatti „dudort". Ezzel szemben a mellékjövedelmek jelentős része az átlagostól felfelé eső bértartományban csapódik le, ami valamelyest megnyújtja az átlag fölötti részt. Mindehhez járulnak a társadalmi juttatások, amelyek az átlagbér alatt kereső lakosság összfogyasztási szintjében nagyobb százalékos javulást eredményeznek, mint a jobban keresőkében. Végeredményben a „modell" kissé zömökebbé válik (lásd a 8. ábra).

A sokgyermekes, kevés keresővel rendelkező családok munka utáni jövedelmeinek alacsony volta, valamint a

mellékjövedelmek *széthúzzák* a mezőnyt, mintegy a „perifériku s" modell felé lökdösve életmódunkat. A korrekciót a szociális juttatások végzik el, mivel a legalacsonyabb kereseti kategóriák egy főre jutó jövedelmi szintjét több mint másfélszeresére emelik.

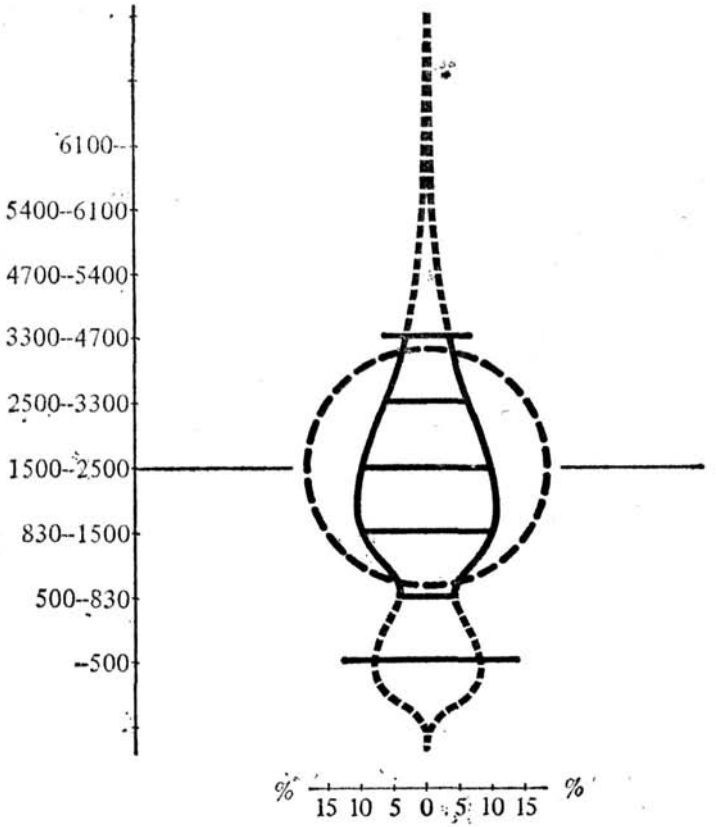
6. ábra
Az állami szektor átlagbér-szóródása (1973)



Az, hogy a legmagasabb jövedelmű családok egy tagjára mintegy hétszer nagyobb fogyasztási lehetőség jut, mint a legalacsonyabbakéra, mai fejlettségi szintünkön nem mondható egészségtelen jelenségnek. A lakosság egy része még igen alacsony képzettségű, munkafegyelme, szorgalma sem áll magas fokon: százezrekre tehető

7. ábra

A termelőszövetkezeti szektor átlagbér-szóródása (1973)

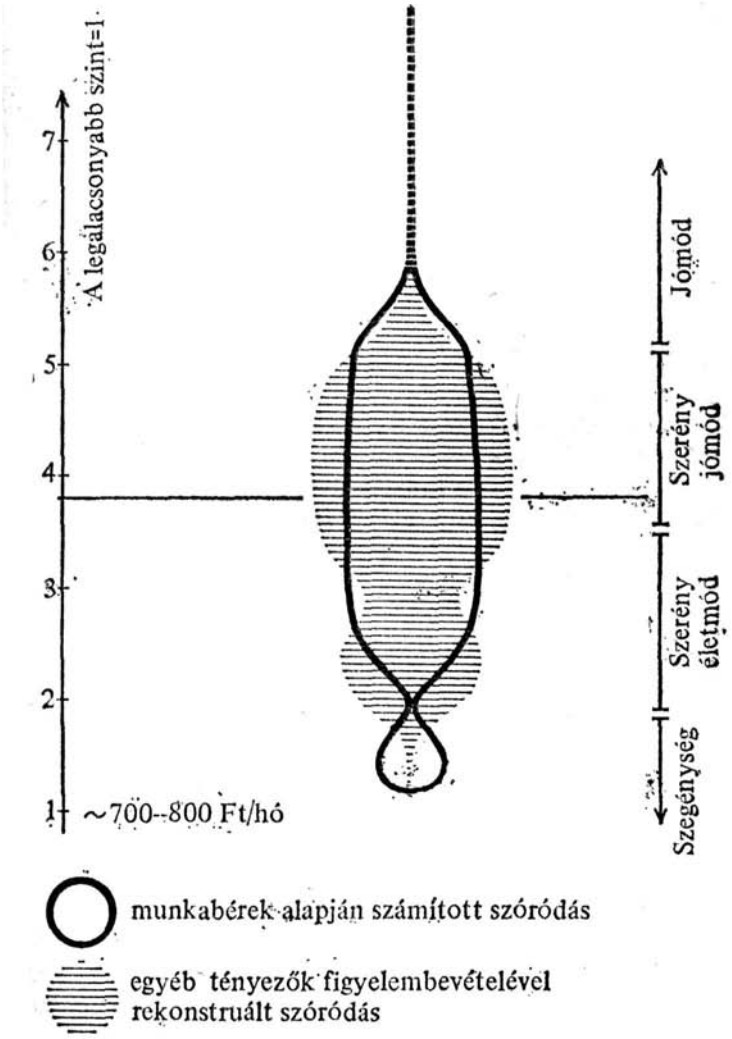


azoknak a száma, akik nem végezték el a nyolc általános iskolai osztályt azóta, amióta az kötelezővé vált, nem szereztek szakképesítést, holott számos szakmában a rendelkezésre álló iparitanuló-képzési helyeket, jelentkezés hiányában, évek óta nem lehet betölteni. Ugyancsak százezrekre tehető azoknak a száma, akik a munkaerő fölösleges, egészségtelen „mobilitását" okozzák, egy-két hetes vagy -hónapos időközben cserélgetik munkahelyeiket. Ezekben a körökben az alacsony kereset, a „szegénység" fogalmát kimerítő életviszonyok indokoltak, még akkor is, ha nemcsak egyénileg hibásak saját sorsuk miatt. Némileg más a helyzet a kedvezőtlen körülmények között gazdálkodó termelőszövetkezetek rendszerint elöregedett tagsága, a kis nyugdíjasok és a kis fizetésű nagycsaládosok esetében. Ebben a kategóriában a szegénység már olyan társadalmi probléma, amelynek megoldatlansága egész társadalmunk jólétérzetét rontja. A diagram alsó felének korrigálása tehát nem egyszerű bérpolitikai vagy szociálpolitikai kérdés: munkaerő-gazdálkodási, területfejlesztési, nevelési-oktatási és más egyéb tényezők komplex figyelembevétele útján kell fokozatosan az alsó határt a szegénységi tartományból kiemelni és a „dudort" megszüntetni.

Hasonló meggondolások alapján kell megítélnünk a jövedelemszóródási diagram átlagon felüli hányadát. A diagram szerint a keresők jelentős hányada a „szerény jómód"-tartományban mozog, vagyis, ha józanul gazdálkodik, nemcsak a megélhetése biztosított, hanem félre is tud tenni jelentősebb beruházásokra, gépesítheti háztartását, üdülni, művelődni tud stb. — tehát ott tart, ahol a fejlett, a magyarénál mintegy kétszer termelékenyebb munkát végző nyugati tőkés társadalmak átlagembere. A nyugat-európai értelemben vett „jómód"-ot Magyarországon kevesen érik el, a „luxus"-kategóriába pedig csak véletlenszerűen, elszórtan kerülhetnek. A magyar szóródási diagram tehát a szocialista társadalmak jövedelmi és fogyasztási viszonyainak jellegzetességét mutatja, olyan társadalomét, ahol a jövedelmek a

8. ábra

Az egy főre jutó összjövedelem alapján készített szóródási modell Magyarországon



munkától függnek, s csak fogyasztási javakra költhetők, magántőke-képződés lényegében nem lehetséges. Ezért azután a legtöbb pénzjövedelemmel rendelkező családok preferencia-sorrendjében előtérbe kerülnek olyan fogyasztási elemek, amelyek megközelítik a nyugati „luxus" kategóriáéit, holott az átlagszint esetleg a nyugati értelemben vett „jómód"-tartománynak még a közepén sem tart. (Tőkésországban a jólmenő kisiparos nem feltétlenül épít villát magának sem a zöldövezetben, sem üdülőhelyen; inkább tőkésíti a pénzét.)

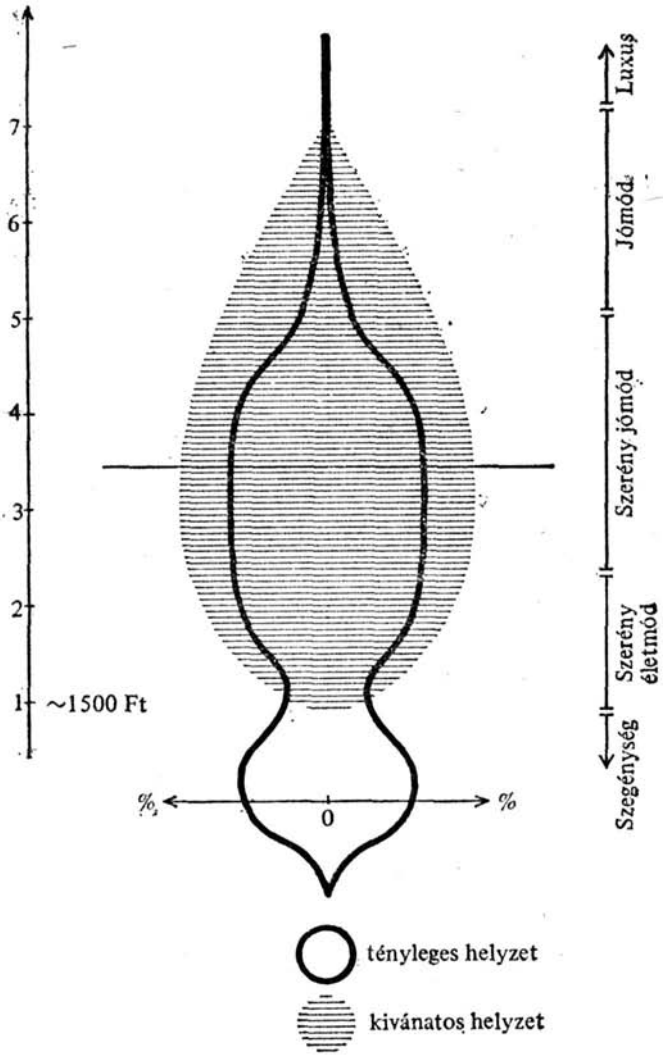
Más irányú torzulásokat okoz az elkölthetőség hiánya. Számos család, amelynek jövedelmi szintje a „szegény jómód" kategóriát éppen csak megüti, jövedelmének egy részét például a ruházkodás csaknem luxusszínvonalon való kielégítésére fordítja, mivel (például) lakásigényeinek kielégítésére a lakáshiány nem ad módot. Voltaképpen a szocialista társadalomnak — mai közép-, kelet-európai fejlettségi fokot figyelembe véve — az lehet a reális célja, hogy a lakosság átlagos, tömeges életmódját a „szerény jólét" színvonalán biztosítsa, a nehéz szellemi és fizikai munkát a „jólét" kategóriában honorálja, az átlag alatti szintet pedig kiemelje a „szegénység" kategóriából, nem érintve a mintegy hétszeres különbséget az alsó és felső szint között.

Az eltérés ugyanis akkor kezd el szükségszerűen csökkenni, amikor a jobban kereső rétegek fogyasztási lehetőségei nagyobb mértékben érkeznek el a „luxus" szintjére. Az ilyen irányú fogyasztási követelmények kielégítése helyett ekkor a szocialista társadalomnak teljes erővel a „szegény életmód"-kategória felszámolására kell a súlyt fektetni. Végső soron a fejlett termelőerőkkel rendelkező szocializmusban a lakosság fogyasztási lehetőségei közötti különbség 4—5-szörösnél nem kell hogy nagyobb legyen, s a differencia a „szerény jómód" és a „jómód" tartományába beleférhet: persze e kategóriák anyagi tartalma az idők folyamán erősen változhat.

Végeredményben a kívánatos szocialista szóródási modell jóval kiegyenlítettebb, mint akár egy-egy tőkés-

9. ábra

Az egy főre jutó összjövedelem alapján konstruált, kívánatos szóródási modell a szocialista társadalomban



országé, de összehasonlíthatlanul kiegyenlítettebb, mint a tőkés világmodell.

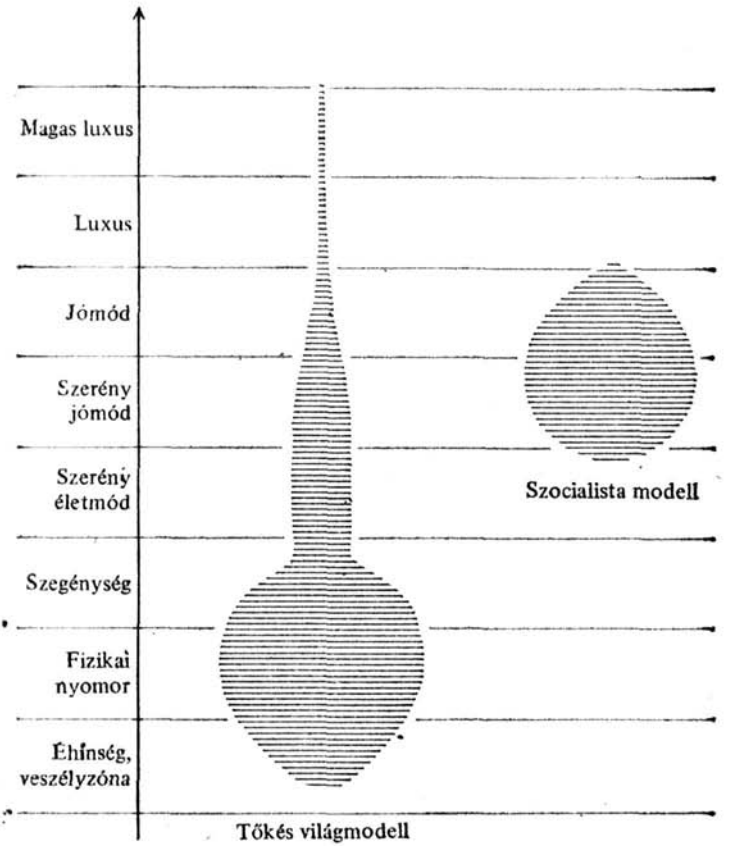
Nemzetközi méretű megvalósításának alapvető feltétele a termelőerők gyorsabb iramú fejlesztése a történelmi hátránnyal rendelkező országokban: enélkül a modell realitása a nullával volna egyenlő. Ahhoz, hogy ez végbemehessen, természetesen a fejlettebb szocialista országok jelentős segítségére van szükség, ami más oldalról alátámasztja az előbbi megállapítást, miszerint az életviszonyokat a *tömeges, ésszerű jólét* irányában kell fejleszteni, s az egyes országok gazdaságpolitikájában is kerülni kell a pazarlással, státusszimbólumok hajszolásával együtt járó fogyasztási modellek kialakulását csakúgy, mint a fejlődési ösztönzőket megbénító egyenlősdit.

A fogyasztói árak

A jövedelmek az árak közvetítésével változnak át javakká és szolgáltatásokká, s válnak ezáltal fogyasztássá. Ebben az értelemben a pénz a társadalom „elismervényeként" szerepel arról, hogy az egyén *mennyi* hasznos tevékenységet folytatott a társadalom számára, mégpedig „bianko"-elismervényként. Az egyén, aki számára a jövedelmi összeg „társadalmi engedély" egy meghatározott értékvolumen elfogyasztására, egyben teljesen szabad kezet kap a tekintetben, mikor milyen árukkal és szolgáltatásokkal tölti ki „kontingensét". Pontosabban, teljesen szabad kezet *kapna*, ha az összes, a lakosság által igénybe vett javakat és szolgáltatásokat csak pénzért lehetne igénybe venni, s az árak kifejeznék a társadalmi ráfordításokat. Egy ilyen társadalomban például a tűzesethez kihívott tűzoltóság számlát küldene a károsultnak, s pontos kalkuláció (anyagköltség, amortizáció, munkabér, haszonkulcs stb.) alapján behajtaná szolgáltatásának árát. Ez persze karikatúra: minden társada-

10. ábra

A fogyasztási szóródás tőkés világmodelljének összevetése a szocialista modellel



lomban vannak olyan szolgáltatások, amelyekért az *egyén* nem fizet: ingyenesek. Ilyen például a közbiztonság, a tűzoltás, az elemi iskoláztatás, a szocialista országokban az egészségügy, a közép- és felsőfokú oktatás stb. Voltaképpen az ingyenes fogyasztási javak árát a

társadalom egésze fizeti meg, vagyis egy adott átalányösszeget minden kereső jövedelméből levonnak (akár úgy, hogy kézhez sem kapja, akár adó formájában), s a költségvetésen keresztül fizetik ki. Más javak ára tartósan alacsonyabb, mint az értékük: a rájuk fordított társadalmi munkának egy részét fedezi a közösség. Ezzel szemben bizonyos javak ára tartósan, messze az érték fölött stabilizálódik: az itt befolyó többletérték részben fedezi az érték alatt eladott áruk veszteségét.

Az árak értéktől való eltérítésének módja és mértéke lehetőséget ad a fogyasztási szokások, a szükségletkielégítési preferenciák tudatos befolyásolására, s egyben élezheti vagy tompíthatja a nomináljövedelmek közötti egyéni és rétegkülönbségeket. Az előzőekben említettem, hogy a fejlett tőkésországokban a szocialista országokéhoz képest degresszív árrendszerek vannak; ha az elsőnek megkeresett dollár, frank, líra vásárlóértékét 1-nek vesszük, a tizedik már 1,1-et, a századik 2-t, az ezredik 10-et stb. ér. Más szóval az alapvető életfenntartási szükségletek kielégítését szolgáló vásárlásokra a kis keresetű dolgozó elkölti jövedelme oroszlánrészét, viszont ha kifizette lakbérét, villany- és gázszámláját, élelmezésére fordított költségeit stb., a maradék pénzéért már több ruhaneműt, még több háztartási gépet, még ennél is több gépkocsit stb. tud venni.* A szocialista országokban viszont — a fejlett tőkésországokéhoz képest — progresszív árrendszert találunk: a lakbér, a közüzemi szolgáltatás, a tömegközlekedés, az élelem viszonylag olcsó, a ruházkodás drágább, a háztartási gépek, gépkocsi stb. még drágább. Világos, hogy az előbbi reálértékben szét-

* Igaz, némely elsőrendű létszükségleti cikk előállítási költségei is relative magasak a tömegtermelésben előállított ipari termékéhez képest. Igen messze vezetne annak a bonyolult kölcsönhatásnak a vizsgálata, amely e ráfordításarányokat létrehozta; annyit mindenesetre érdemes megjegyezni, hogy a technikai fejlődés a szekunder szükségleteket kielégítő ágazatokban a kapitalizmusban szükségszerűen hamarabb bontakozik ki, mint a létszükségleti cikkeket termelő szektorokban. — K. F.

húzza a nomináljövedelmek különbségeit, az utóbbi lefaragja a különbségek egy részét.

A szemléltető táblázat feltételezése szerint a legszegényebb *(A)* réteg ötször kevesebbet keres, mint a leggazdagabb *(E)*: jövedelem $^4/_5$-ét alapvető fogyasztási cikkekre, tehát élelemre, lakbérre, egyszerű ruházkodásra, közüzemi díjak fizetésére stb. költi. Ez a fajta kiadás az *A→E* sorban mind kisebb súlyú, a leggazdagabb réteg pénzkiadásaiban csaknem fordított az arány. Amennyiben az árrendszer „semleges", tehát a „nem alapvető" cikkekre fordított kiadások az „alapvetőekhez" képest sem olcsóbbak, sem drágábbak, úgy az *E*-réteg 2,5-szer több primer cikket vásárol az ötszörös jövedelméből, mint az *A* réteg, amely a szekunder cikkekhez egyáltalán nem jut hozzá. A degresszív árrendszer azt hozza magával, hogy a természetes preferencia-sorrendben következő termékek vásárlására elköltött jövedelmek fokozatosan többet érnek (amit a vásárlóerő-szorzó fejez ki). Ezek szerint a B-kategória szükségleteinek $^1/_5$-ét már relatíve olcsóbban szerzi be, mint a maradék $^4/_5$-öt: összjövedelme reálértékben ezért 10 egységgel magasabb, mint „semleges" árrendszer mellett volna. A *C* kategória a *B*-hez képest szerzett többletjövedelmét még kedvezőbb körülmények között költi el, összjövedelmének reálértéke ezért már 27 egységgel haladja meg a nominálértéket: az *E* kategóriánál ez a többlet 140 egységet ér el. Ennélfogva az *E* réteg, bár nomináljövedelme négyszerese a *B*-énak, s tényleges pénzkiadása a szekunder cikkekre 6,25-szor nagyobb az előbbi rétegeknél, valójában 7,8-szer többet tud ezekből vásárolni. A degresszív árrendszer tehát erősen ösztönöz a nomináljövedelem növelésére, a magasabb jövedelmi kategóriába való feltörekvésre. Ezzel együtt keményen „bünteti" azt, akinek akár saját hibájából, akár rajta kívül álló okok miatt nincs módja magasabb jövedelemkategóriába felkapaszkodni. Az igen fejlett termelőerőkkel rendelkező társadalmakban az alacsony jövedelmi kategóriákba tartozók számára is biztosított a hozzájutás a leg-

Hogyan módosítja a reáljövedelmet a degresszív és a progresszív fogyasztói árrendszer?

Társadalmi réteg	Nominál-jövedelem (részegység)	Nomináljövedelem-ráforrdítások megoszlása primer és szekunder cikkekre		Semleges árrendszer			Degresszív árrendszer			Progresszív árrendszer		
				Vásárlóerő-szorzó	reálérték		vásárlóerő-szorzó	vásárolt cikkek reálértéke	összjövedelem	Vásárlóerő-szorzó	vásárolt cikkek reálértéke	összjövedelem
					primer	szekunder						
A	100	100	—	1,00	100	—	1,00	100	100	1,00	100	100
B	200	80	20	1,00	160	40	1,25 1,00	160 50	210	1,00 0,90	160 36	196
C	300	70	30	1,00	210	90	1,00 1,25 1,33	210 50 67	327	1,00 0,90 0,75	210 36 37	283

D	400	**60**	**40**	**1,00**	240	160	1,00 1,23 1,33 1,66	240 40 67 116	473	1,00 0,90 0,75 0,66	240 36 37 45	359
E	500	**50**	**50**	**1,00**	250	250	1,00 1,25 1,33 1,66 1,75	250 50 67 116 157	640	1,00 0,90 0,75 0,66 0,50	250 36 37 45 45	413
Társadalmi szint	**1500**				**960** **1500**	**540**		1750 —250 **1500**			1350 150 **1500**	

szükségesebb létfenntartási cikkekhez — mindaddig, amíg egzisztenciális gondoknak nincsenek kitéve. A fejlett világ peremén levő országokban, valamint a fejlődő világban azonban a merevebb társadalmi rétegződés, a kevesebb munkaalkalom, valamint a munkaerő- és munkahelyi struktúra egyenetlenségei miatt az egzisztenciális biztonság gyenge lábakon áll, emellett az alsóbb jövedelmi sávokból nehéz átjutni a felsőbbekbe. A közepesen és gyengén fejlett országokban a degresszív árrendszer ezért inkább alkalmas a társadalmi értékrendek szétzilálására, mintsem a gazdasági fejlődés meggyorsítására.

A progresszív árrendszer jellemzőire vonatkozóan a táblázat — természetszerűen — az ellenkező előjelű hatást mutatja ki. Minél magasabb jövedelmi kategóriáról van szó, a relatíve emelkedő árak annál inkább fékezik a szekunder jelentőségű cikkek fogyasztását a nomináljövedelem lehetőségeihez képest. Az *E* kategóriájú rétegnek a *B*-hez képest négyszeres nominálkeresetével és 6,25-szoros szekunder cikkekre fordítható nomimális vásárlóerejével szemben csak 4,6-szer magasabb reálvásárlóerő realizálható. A progresszív árrendszer mind több reáljövedelmet farag le a nominájövedelemhez képest: egy ponton elérkezhet olyan stádiumba, amikor egységnyi nominájövedelem-többlethez nulla reáljövedelemtöbblet tartozik. Ebben az esetben elméletben megszűnik a többletjövedelem szerzésére ösztönző hatás. A gyakorlatban persze ez a helyzet nem következik be, ellenben a felső rétegek fogyasztási preferenciáiban megy végbe torzulás: a rétegfogyasztási szerkezet visszafelé kezd haladni, mindinkább hasonlítani fog a közepes jövedelműekéhez — persze jóval nagyobb volumenben. Felüti a fejét a primer és közepes szintű termékekkel való *pazarlás*. Ez ellen a társadalom csak a nominájövedelmek különböző módszerekkel való lefaragásával (adók stb.) tud valamelyest segíteni.

Társadalmi szinten a degresszív árrendszer révén a termeléshez képest többlet-vásárlóerő jön létre, a példá-

ban 250 egység, amelyet az ország vagy importtöbbletből (külföldi forrásból) fedez, vagy pedig a pénz elértéktelenedése útján korrigál. Amennyiben az infláció egyenletesen érinti az összes árat, a vásárlóerő csökkenése fog jelentkezni a semleges árrendszerhez képest az *A*, *B* és *C* kategóriában, a *D* kategória a lineárishoz képest már valamelyest jobban jár, az *E* kategóriánál pedig még mindig jelentős „nemzeti ajándék" csapódik le.* Minél nagyobb mértékben érinti viszont az infláció a primer cikkek árát a szekunder cikkekhez képest, annál jobban megszenvedik a degresszív árrendszert a kis jövedelmű rétegek, s annál nagyobb hasznot húznak belőle a magasabb jövedelműek. A primer cikkeket átlagosnál jobban sújtó infláció ugyanis a degresszív árrendszert még degresszívebbé teszi.

A progresszív árrendszer esetében társadalmi szinten el nem osztott termékvolumen jön létre — a példában 150 egység —, amit a társadalom vagy felhalmozásra fordít, vagy szociális juttatások formájában tesz hozzáférhetővé. Amennyiben ez utóbbi következik be, a szociális juttatásokból a különböző jövedelmi kategóriák egyenletesen részesednek, így minden kategória jövedelme 30 egységgel nő, s a két véglet közötti arány 1:4,13-ról 1:3,4-re mérséklődik. Amennyiben a szociális juttatások formájában megszerezhető termékek és szolgáltatások azelőtt áruk voltak, és primer szükségleteket

* Az infláció a következőképpen módosítja az összjövedelmek reálértékét:

Kategória	Semleges	Degresszív	14%-kal inflálódott degresszív
	árrendszer		
A	100	100	86,0
B	200	210	179,6
C	300	327	280,2
D	400	473	405,8
E	500	640	548,4
Társ szint.	1500	1750	1500,0

elégítettek ki, a kisebb jövedelmű rétegeknek pénzforrásai keletkeznek akár a primer jellegű cikkekből való bőségesebb vagy minőségileg magasabb szintű vásárlásokra, akár szekunder jellegű cikkek vásárlására.

Voltaképpen nagyon nehéz egyértelmű választ adni arra, hogy a degresszív vagy a progresszív fogyasztói árrendszer a jobb, a szocialista társadalom céljainak megfelelőbb. A degresszív árrendszer tevékenységre sarkall: ösztönöz a több és jobb munkára — feltéve, hogy a jövedelemszerzés forrásait a társadalom helyesen behatárolta a saját céljainak megfelelően. Ha ez nem sikerült kellőképpen, akkor a degresszív árrendszer óriási lökést adhat a spekulációnak, a harácsolásnak. Élével a szocialista társadalom gazdasági és ideológiai céljai ellen fordul. A degresszív árrendszer emellett viszont mesterségesen növeli a különböző rétegek jóléte közötti különbségeket, ami tompítja a széles néptömegek jólétérzetét, főleg ha a degresszivitás oly mértékű, hogy az általa mesterségesen létrehozott fogyasztásiszint-különbségek szemmel láthatóan túlzottak, s ha az alacsony jövedelmű rétegeknek gond megszerezni a primer fontosságú cikkeket is. Fokozott ez a hatás infláció esetén.

A progresszív árrendszer a szocialista társadalom által támasztott alapvető humanitárius követelményeknek eleget igyekszik tenni. Hallgatólagosan feltételezi továbbá, hogy a magasabb szakképzettségű, nagy felelősséggel járó munkaköröket betöltő rétegek munka- és alkotókedvének a többletfogyasztásra való törekvés csak az egyik, a legfelsőbb jövedelmi rétegekben már nem meghatározó ösztönzője. Amennyiben a progresszivitás mértéke enyhe, a nomináljövedelmek skáláját reálisan képezték ki, s végül ha a bármilyen szinten megszerzett jövedelmek a keresletnek megfelelő mértékben és összetételben elkölthetők (tehát nincs áruhiány a fogyasztói piacon), a progresszív árrendszer kifejezi a szocialista társadalmi *realitásokat*. E három közül bármely feltétel hiánya esetén a progresszív árrendszer eredeti céljai ellen fordul. A túlfeszített progresszivitás konfliktu-

sokat okoz az anyagi és erkölcsi érdekeltség között, a nomináljövedelmek mindenáron való hajszolására ösztönöz (másodállások, „maszekolás", spekuláció stb.). A nomináljövedelmek közötti aránytalanságok zavart okoznak a tevékenységek társadalmi hasznosságával kapcsolatos értékrendben. A hiánygazdaság egyfelől holt pénzzé változtatja a nomináljövedelmeket, másfelől monopóliumjövedelmeket szül (pult alatti eladások stb.). A három együttesen végeredményben olyan torzításokat okozhat a jóléti ideálban és a fogyasztásban, amelyek mind gazdasági, mind ideológiai szempontból a szocializmus ellen kezdenek hatni.

A legkönnyebb volna ezek után leszögezni, hogy a *semleges* árrendszer a szocializmus céljainak megfelelő modell. Sajnos, nem így van. A semleges, lineáris árrendszer egyrészt *elméleti* modell. A cserearányok értékhez való igazítása útján juthatnánk el hozzá, ez azonban több szempontból lehetetlen. Először is az értéket megközelítőleg sem tudjuk kiszámítani, még a hazai átlagos munkaráfordításokat sem. Másodszor, nem is volna célszerű olyan árrendszert bevezetni, amely a világpiaci áraktól teljesen eltérő alapokra épül, tekintettel a magyar gazdaságnak a nemzetközi munkamegosztáshoz való erős kötődésére. Végül az is megfontolandó kérdés, hogy a szocialista társadalomnak szabad-e lemondania egy olyan közérthető, minden lakoshoz közvetlenül szóló és igen hatásos kommunikációs eszközről, mint amilyen az árrendszer. A semleges árak ugyanis kizárólag a munkaráfordítások arányai alapján szelektáltatnak a fogyasztóval, s teljesen figyelmen kívül hagyják a társadalmi preferenciákat. Az árak és árarányok meghatározásával és mozgatásával a szocialista állam társadalmi és gazdasági preferenciáit is „közli" a lakossággal, s ezek nagyon sok esetben jelentősen eltérhetnek a ráfordításarányok által sugalmazott fogyasztási preferenciáktól. Csak egy példa: jelenleg Magyarországon egy üveg pálinka árának megfelelő összegért egy háromtagú család igen jó helyre kaphat színházjegyet.

A „semleges" árrendszerben egy liter pálinka ára valószínűleg egy fél színházjegynél is olcsóbb volna.

Az árrendszer aktív társadalompolitikai fegyver statikus arányaiban is, még inkább az azonban *dinamikájában*. Az adott árarányok ugyanis egy idő múltán természetessé válnak, velük együtt természetessé válik egy sor fogyasztási preferencia. Az életszínvonal-politika előtt álló reális kérdés nem is az, milyen legyen a fogyasztói árrendszer — hiszen az adottság —, hanem az, milyen irányban *változzék*. Az európai szocialista országokban immár három évtizede olyan fogyasztói árrendszerek alakultak ki, amelyek minden következetlenségük ellenére közelebb állnak a fentebb „progresszív" jelzővel jellemzetthez. Ez természetes. A szocialista országok vállára társadalmi felelősség nehezedik abban a tekintetben, hogy biztosítsák az alacsony képzettségű és jövedelmű rétegek számára is az emberi életkörülményeket. Másrészt a nagyfokú gazdasági, olykor honvédelmi terhek nem is tették volna lehetővé a magasabb jövedelmű rétegek igényeinek kielégítését. A fenti három kiegészítő követelménynek a gazdaság azonban nem tudott eleget tenni. A háború és a hatalom átvétele körüli időkben kiélezett osztályharc körülményei között az árrendszerek szükségszerűen *erősen progresszívekké* váltak, következésképpen a jóléti szintek szóródásait erősen az egyenlősdi irányába lökték. Ez önmagában is nyomasztóan hatott a magasabb szakképzettségű és nagy felelősséggel járó beosztású dolgozók anyagi érdekeltségére.

A *nomináljövedelmek* skálája kezdetben elég szűk volt, ez később mindinkább széthúzódott. A bérek differenciálódását mindenekelőtt a lokális munkaerőhiány mértéke befolyásolta. Így ugrott meg a nehéz testi munkát végzők jövedelme — nemcsak a szakképzetlen, könnyű fizikai munkát végzőkéhez viszonyítva, hanem a szakképzett munkákéhoz képest is —, maradt le a szolgáltatási szférában dolgozók jövedelme a termelőkéhez képest. Így alakult ki az a helyzet is, hogy a szervező-

munkával foglalkozó értelmiségiek bére jóval meghaladja a közvetlen műszaki alkotómunkát végzőkét. Egyszóval a jövedelmi skála a szükség diktálta részmegoldások nyomán bonyolulttá, áttekinthetetlenné vált, s az egyes egyének szemszögéből nézve igen sok méltánytalanságot rejt magában.

Mindehhez hozzájárult — különösen kezdetben — az is, hogy a *fogyasztói piac messzemenően telítetlen volt,* néha még alapvető létszükségleti cikkek is hiányoztak. A magasabb rendű szükségleteket kielégítő termékek kínálata minőség, választék tekintetében még ma is sok kívánnivalót hagy maga után.

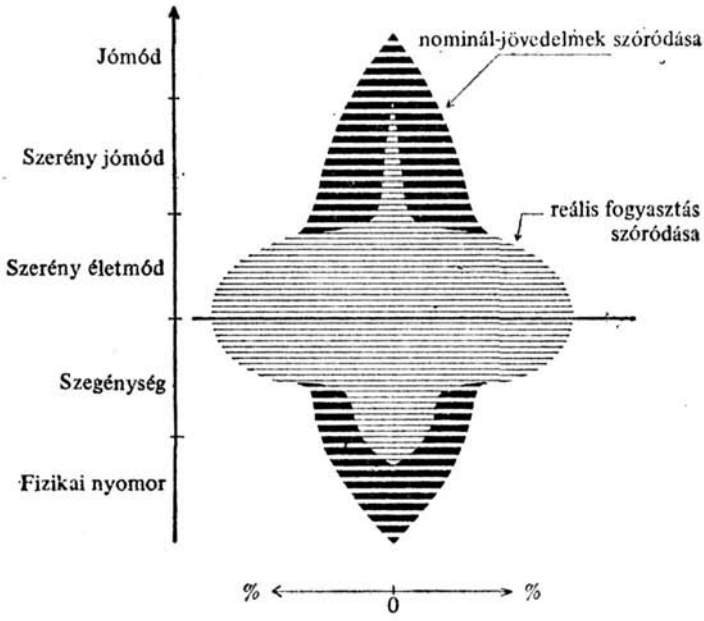
Végeredményben az *enyhén progresszív fogyasztói árrendszer* a javak szocialista típusú elosztásának jó eszköze lehet. Modelljét a következőképpen lehet felvázolni. Ahhoz, hogy az alapvető létszükségleteket kielégítő cikkek kellő mennyiségben való megvásárlására a minimális, biztosított jövedelmek — beleértve az alacsony nyugdíjakat és a sokgyermekes családok egy főre jutó jövedelmét is — elegendőek legyenek, ma a normál lakásszolgáltatást, a közművek szolgáltatásait, az élelmiszereket és az alapvető ruházati cikkeket, a tömegközlekedési szolgáltatásokat átlagban valamivel a társadalmi költségek alatti áron kell áruba bocsátani. Az egészségügyi és oktatási szolgáltatások ingyenessége mellett ezzel a lakosság legalacsonyabb keresetű rétegeinek életszínvonalát fokozatosan fel lehet emelni a „szegénység" szintjéről a „szerény életmód" szintjére. Magától értetődően a többi áru és szolgáltatás árát az állam kénytelen érték fölött tartani. A lefölözés aszerint nőhet, ahogyan az adott termék- vagy szolgáltatáscsoport túllépi a „szerény jólét" mai körülmények között megvonható határait. A luxuskategóriába tartozó fogyasztás kialakulását mind jövedelemképződési, mind ároldalról erősen korlátozni kell. Ezen az alapelven belül kivételes preferenciát kell biztosítani — vagyis a progresszív árrendszerbe „degresszív" jellegű zárványokat kell beépíteni — az általános és szakmai műveltség növeléséhez, vala-

mint a családi otthon megteremtéséhez szükséges cikkek és szolgáltatások árának.

A magyar fogyasztói árrendszer nagyjából megfelel a követelményeknek. Az egyetlen igen fájdalmas és társadalmilag káros hatásokkal járó kivétel az, hogy a családi otthon megteremtése, a lakás, a bútor ára magas, súlyos ellátási hiányok vannak, s a kínálat messzemenően nem követi a jogos igényeket, mindenekelőtt minőségben. Ezért a magas árakat további súlyos pénzkiadások terhelik a karbantartás, javítás miatt.

11. ábra

A progresszív árrendszer hatása a fogyasztás szóródására



Más kérdés a kínálat *választéka*. Életmódunknak a választék igen fontos tényezője. Ennek megítéléséhez azonban meg kell vizsgálni magának a mai magyar életmódnak néhány sarkalatos pontját.

Konfliktus a hagyományos jóléti ideál és az életforma változása között

A lakosság jólétérzetét erősen befolyásolja egy sajátos, a gyorsított iparosítás szociális következményeiből fakadó körülmény, tudniillik az, hogy a *lakosság életkörülményei* egy emberöltő alatt akkora változáson mentek keresztül, amelyet sem a jövedelmek, sem az árukínálat, sem pedig a költségek és árak alakulása nem tudott ésszerűen követni. Megpróbálom dióhéjban összefoglalni e változásokat.

a) A családok túlnyomó többségében az összes keresőképes családtag munkába állt, ezzel alapvetően megváltoztak a *házimunka* és *gyermeknevelés* feltételei. Hallatlan mértékben megnőtt az igény — mégpedig *alapvető létszükségleti fokon* — az olyan jellegű lakossági szolgáltatások iránt, mint a bölcsőde, óvoda, napközi otthonok, ételalapanyagok előkészítése, mosás, takarítás stb. A munkaalkalmak növekedésével a háztartási kisegítő munkaerő ritkasággá, költsége pedig az életszínvonal emelkedésével megfizethetetlenné vált. Mindezt szervezetten és kielégítő mértékben mind ez ideig nem volt képes megteremteni a társadalom, a nem lebecsülendő erőfeszítések ellenére sem.

b) Milliók változtattak lakóhelyet. Falusiak költöztek városba, mivel ipari munkát vállaltak, a mezőgazdaság iparosodásával városban nevelkedett szakemberek tömege költözik falura. Felbomlott a hagyományos, több generációs családi együttélés rendszere. Előbbre tolódott a családalapítás időpontja, és nőtt a válások száma.

Mindez hatványozottan növeli a *lakásigényt*. A családi otthon az élelemmel és ruházkodással egyenrangú primer létszükségleti cikk. Az előbbiektől eltérő tulajdonsága viszont az, hogy kielégítése nagy befektetést kíván. A lakásigények robbanásszerű megnövekedése a termelő beruházások növekedésével természetszerűleg egyszerre jelentkezett. A társadalom a párhuzamosan jelentkező beruházási igényeket nem tudta egyforma mértékben kielégíteni, emiatt lakáshiány jött létre, amely évről évre fokozódott. A lakáshiány az életszínvonal emelésének elsőrangú fékjévé, a társadalmi értékrend megzavarodásának első számú tényezőjévé, az általános lakossági jólétérzet kialakulásának legfőbb akadályává vált.

c) A mezőgazdaság szocialista nagyüzemi átszervezése merőben új életforma körvonalait rakja le *falun* is. Pontosabban, megkezdődik a hagyományos paraszti életmód feltételeinek gyökeres változása. Ez a folyamat, amelyet késleltet a háztáji gazdaság fennmaradása, még jobban élezi az átmenet ellentmondásait. A falu lassanként lakótelepüléssé válik, megszűnik termelőtelephely jellege. Megszűnik a „látástól vakulásig" folyó munka a növénytermesztési idényben, de a kényszerű téli munkátlanság is csökken. Mindinkább szűkül a falusi lakosság önellátása élelmiszerekből — hogy a ruházati cikkekről ne is beszéljünk, ez a folyamat már jóval előbb végbement —, s egy idő múltán lakóházépítési tevékenysége is csökkenni fog. Ugrásszerűen nőnek viszont az életével szembeni civilizációs és kulturális igényei: alapvető szükségletei közé felsorakozik a kommunális ellátottság (villany, vízvezeték, csatornázás, sár- és pormentes utak, helyi közlekedés stb.), a kulturálódási lehetőségek megteremtése stb. Ezek együttesen a falu és a város közötti alapvető különbségek felszámolását teszik égető fontosságúvá, amit az egész társadalomnak addig kell megoldania, amíg a vidék el nem néptelenedik. Valószínűleg az a helyes megoldási irány, amit a magyar gazdaságpolitika néhány éve következetesen tá-

mogat és kezdeményez: az ipari munkahelyek szaporítása falun, a mezőgazdaság iparosításával párhuzamosan, az utóbbiban felszabaduló munkaerőre építve. A kettő együtt rohamosan képes növelni a kisebb, falusi vagy kisvárosi települések kultúráját: azonban ennek szolgáltatási és infrastrukturális konzekvenciáival eleve számolni kell.

d) A mennyiségi igények növekedése városon és falun egyaránt összefonódik a *minőségi igények* növekedésével. Ezek jelentős része nem számítható sem luxusigénynek, sem státusszimbólum hajszolásának. Az alapvető tényező itt a munka jellegének gyors változása. A lakosság egyre nagyobb hányadának munkatevékenysége mindinkább nem az izmait, hanem az idegeit teszi próbára: nő a szellemi dolgozók részaránya az összes foglalkoztatott létszámon belül, és nő a szellemi munkavégzés szerepe, súlya a fizikai dolgozók munkateljesítményében is. Ennek következtében

— megnő az igény az önképzésre, a pihenésre, kikapcsolódásra, mozgásra. A lakóhelyek iránti egyik alapvető követelménnyé az egészséges levegő, a csend, a lakáson belüli „munkafeltételek" biztosítása (dolgozószoba, háztartás-gépesítés stb.), a sportlétesítmények — különösen uszodák és zöldterület — elérhető közelsége válik. A munkaidő csökkenésével ez az igény hatványozottan fokozódik;

— gyökeres átalakuláson megy keresztül az emberek táplálkozási igénye. A szervezetbe kevesebb izomerőregeneráló anyagot kell bevinni, viszont sokkal több olyan anyagot, amely a szellemi erőnlét regenerálására alkalmas, vagyis fehérjét és vitaminokat;

— alapvető életszükségletté válik az általános és szakmai műveltség fenntartása, gyarapítása.

Különösen szembetűnő ez a változás annál a rétegnél, amely számára a magasabb műveltség megszerzését a szocialista társadalom teszi először lehetővé, s amelynek nagyon sok műveltségbeli behoznivalója van a több generáció óta magasan képzett családokból kikerülő szak-

emberekkel szemben. Igen nagy vívmány, hogy ennek a rétegnek az iskoláztatását a társadalom magára vállalta. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a munkás- és parasztcsaládokból kikerülő fiatal szakemberek életszínvonalbeli indulási feltételei az esetek többségében még ma is jóval kedvezőtlenebbek az átlagosnál. A társadalom a magas képzettségű munkaerő folyamatos újratermelésének néhány fontos feltételét még nem képes számukra megelőlegezni: mindenekelőtt a megfelelő lakást, az önképzés továbbfolytatásához szükséges pótlólagos szabad időt és tárgyi feltételeket (nyelvtanulás, tanulmányutak stb.).

A mai magyar életmód egyik alapvető ellentmondása az, hogy miután a gazdaságpolitika beállítja a termelőapparátust a meglevő, a társadalom többsége által kívánt szükségleti struktúra kielégítésére, s ennek következtében megindul a gazdasági fejlődés egy adott irányban, az életviszonyok jelentősen változnak: következésképpen a fejlesztésből kijövő gazdasági eredmény már nem felel meg a lakosság megváltozott követelményeinek. A kereslet és a kínálat sem egyéni, sem népgazdasági szinten nem találkozik olyan mértékben, hogy *tartós* és *széles körű* társadalmi jólétérzetté váljék. Gazdaságpolitikánk még nem kellő mértékben fedezte fel azt, hogy a jólét nem mechanikus függvénye a társadalmi munka termelékenységének.

A jóléti ideál torzulásainak forrásai a mai korszakban

Az az egy főre jutó elfogyasztható termék- és szolgáltatástömeg, amely ma rendelkezésünkre áll az adott struktúrában és az adott elosztási viszonyok mellett, az 1938-as magyar társadalom oroszlánrészét maradéktalanul boldoggá tette volna: a munkásosztályt és a paraszt-

ságot egészen biztosan, de a szellemi dolgozók nagy részét is. Ugyanezt a hatást váltaná ki egy mai algériai, török vagy görög társadalomban is. Némely fontos tekintetben még a fejlett tőkésországok munkásai és parasztjai körében is irigylésre méltónak tűnhet: különösen az egzisztenciális biztonság, az emberiesség, a művelődési lehetőségek, az egészségügyi ellátás, a nyugdíj, a lakbérek, a viszonylag alacsony élelmiszerárak stb. tekintetében. Az előzőekben megkíséreltem körvonalazni, melyek életmódunknak azok a neuralgikus pontjai a *mai magyar objektív életkörülmények* szemszögéből nézve, amelyek miatt a jólétérzet ellentmondásosan alakul ki társadalmunkban. Ezek feloldása a gazdaságpolitika számára sokszor nem is könnyen áthidalható problémát jelent.

Ráadásul azt sem állíthatjuk, hogy a tényleges életmód és az *elképzelt* jólét közötti feszültséget kizárólag a növekedés nehézségei vagy az életszínvonal-politika előrelátásának hiányosságai okozzák. Bizony az életszínvonal-politikára nehezedő tömegnyomásnak nem egy olyan elemét lehet felfedezni, amelyet a jóléti ideál szocializmustól idegen és reális lehetőségeinktől távol álló eszmék általi manipuláltságára vezethetünk vissza. Az ilyen esetekben nem az a gazdaságpolitikai hiba, ha érzéketlenek vagyunk a nyomásra, későn reagálunk rá, vagy ellene hatunk: ellenkezőleg, a káros tendenciák érvényesülését kell gazdaságpolitikai hibának tekinteni, még akkor is, ha a nyomásnak való engedés rövid távon és *egyes rétegekben* szinkronba hozza is a tényleges életmódot az elképzelt ideállal.

A jóléti ideál torzulásának forrásait a mai körülmények között a *kispolgári* hatásban találjuk. A torzulás hármas eredetű:

— a felszabadulás előtti, az úri életformát utánzó kispolgárság életideálja néhány vonásának továbbélése. Ez különösen a deklasszált rétegek idősebb nemzedékénél, valamint vidéken figyelhető meg;

— a szocialista társadalom pórusaiban utóvirágzás-

nak indult a kispolgárság „felső" (közkeletű kifejezéssel élve „nagymenő") rétegei életmódjának kisugárzása a dolgozó rétegekre;

— a fejlett tőkésországokból „importált" életideál, a „fogyasztói társadalom" illúzióinak kisugárzása a szocialista társadalomban kialakulófélben levő életformára.

A három általában nem különíthető el egymástól, a *ténylegesen* jelentkező kispolgári életideál-torzulás három tényezőjeként fogható fel. Azok a rétegek vagy inkább rétegmaradványok, amelyek még féltve őrzik felszabadulás előtti „úri középosztálybeli" életideáljaikat, a konkrét fogyasztási hajlamaikat ma már inkább a nyugati rokonoknál látottakból származtatják, mintsem a harmincas évekből származó emlékeikből. A jól kereső, meggazdagodott falusi lakosság életideál-torzulásaiban mind több, a mai városi kispolgári szemlélettől ellesett elem fedezhető fel, még akkor is, ha olykor a néhai dzsentri- vagy zsírosparaszt-módra próbálja anyagi lehetőségeit fitogtatni. Furcsa paradoxonként hat, de az anakronizmusok is haladnak a korral.

A három közül *tudatos* manipulációelemek csak a nyugati hatásban vannak. Ezek egyrészt a nyugati propaganda közvetítésével jutnak el hozzánk, másrészt egyes elemeit maguk a szocialista szervek (vállalatok stb.) is átveszik. Mindenekelőtt az át nem gondolt gazdasági szabályozók, ösztönzők, valamint a nyugati módszereket kritikátlanul alkalmazó árureklámozási politika gerjeszti.

A nem átgondolt szabályozók és ösztönzők, az anyagi érdekeltség egyoldalú előtérbe állítása az egyén vagy csoport törekvéseinek egymástól és a társadalom egészétől való elszigetelésére, elidegenítésére vezet. Közgazdasági abszurdum olyan automatizmust elképzelni, amely önmagában képes a közös érdekek felé koordinálni az egyének munkatevékenységét.

A XX. század végének szocialista társadalma nem nélkülözheti a közösségi érdekek közvetlen tudatosítását akár az egyénben, akár a termelő- és egyéb csopor-

tokban, illetve rétegekben. Önmagában semmiféle automatizmus nem képes ezt helyettesíteni, még akkor sem, ha annak szabályozóit az állam állítja be. A szocialista társadalom politikai és gazdasági egyensúlya semmiképpen sem áll össze a saját egyéni érdekeikért vakon dolgozó emberek tevékenységének eredőjeként. Ha még ráadásul a vásárló, fogyasztó „magánembert" is abban az irányban ösztökéljük, hogy *bármi áron* szerezzen pénzt anyagi javainak *bármi áron* való gyarapítására, akkor a társadalmi tudatot egyértelműen az automatizálódott dolgozó-fogyasztó automaták elszaporodása irányába tereljük. Tőkés viszonyok között ennek megvan a maga logikája: a dolgozó-fogyasztó automata *profitot* termel a társadalmi érdekektől elidegenedett magánvállalat számára. A szocializmusban azonban ilyen elidegenedett profittermelésnek nincs sem értelme, sem létjogosultsága.

Mindhárom tudati torzulás közös vonása az egyén társadalmi szerepének eltorzulása, a javak szerzésének egyoldalú előtérbe állítása, a javak státusszimbólumként való felfogása. Mindez a közfelfogást abban az irányban befolyásolja, hogy az egyéni jólét megteremtésének útjait a társadalmi érdekektől független vagy azokkal ellentétes irányban keresse, s az így megszerzett javait a társadalmi érdekekkel ellentétes módon használja fel. Ilyen módon a torz életideál rombolja az egyén és társadalom kapcsolatát, beleértve ebbe a munkaerkölcsöt, a társadalmi szabályozókra való reagálást, a szociális magatartást, valamint az emberi együttélés normáihoz való viszonyt is.

Kevésbé veszélyes ma már a múltból „örökölt" kispolgári torzulás. Az életmód változásai mindinkább nevetségessé teszik például falun az egykori dzsentri vagy zsírosparaszt allűrjeinek utánzását. A hagyományos paraszti életmód fokozatos eltűnésével elvesztik vonzerejüket a felszabadulás előtti jellegzetes vidéki státusszimbólumok is. Városon olyan szociális keveredésnek vagyunk tanúi, amely ugyancsak szétszórja a hajdani

„úri középosztály" szokásainak még az emlékét is, persze csak fokozatosan, két-három nemzedék távlatában (ebből az első, legnehezebb emberöltőn már túljutottunk).

Annál veszélyesebb azonban a nyugatról importált „fogyasztói társadalom" típusú életideál-torzulás, amely annál erősebben hat, minél inkább találkozik a kispolgári beltenyészet hazai sikeres meghonosítási kísérleteivel. Amennyiben a hazai jövedelmi és fogyasztási skála tetején helyet foglaló rétegek életmódja már többé-kevésbé pontos és kritikátlan másolata a nyugati fogyasztási skála valamely középső vagy közép fölötti fokán jellemző életmódnak, ez óhatatlanul maga után vonja a társadalmi törekvéseket az „utolérésre", annak összes konzekvenciájával együtt.

Hozzá kell tenni azt is, hogy igen nehéz különválasztani a nyugati fogyasztásban is a szükséges és a pazarló elemeket, s még nehezebb eldönteni azt, hogy a *mi* életkörülményeink között a nyugati életmódból mi átveendő, és mi ítéltessék feleslegesnek. Amikor a kispolgári életideál-torzulások, a „fogyasztói társadalom" típusú életforma eluralkodása elleni lépéseket tervezzük, azért nem egyes cikkeket vagy fogyasztási szokásokat kell pellengérre állítani, hanem arra kell törekedni, hogy a társadalom a helyére tegye a javak szerzését saját életében, és igyekezzék racionálisan kialakítani jólétét. Vagyis a láncszem, ahol a kispolgári életideál-torzulásokhoz a szocialista társadalomnak hozzá kell nyúlnia, nem az egyes szimptómák elleni harc, hanem az *életkörülmények* és a *tudat* tervszerű formálása területén van.

Ha a mélyére ásunk annak, miért harapózik el nálunk a vagyongyűjtési mánia, nem az egyének gonoszságát, hanem egy sor olyan megoldatlan társadalmi problémát fogunk találni, mint például a lakáshiány, a városi életkörülmények romlása, az üdülési problémák megoldatlansága, a tömegközlekedés, valamint a lakossági szolgáltatások alacsony színvonala és kulturálatlansága stb. Ezek olyan *hiányokban* jelentkeznek, amelyeket a tár-

sadalom racionális és gazdaságos keretek között még nem tudott megoldani: előtérbe került tehát a „maszek" megoldás, ami sok pénzbe kerül, s amihez a szükséges anyagi eszközöket még a legjobban kereső rétegek sem tudják olyan módon előteremteni, hogy energiájuk egészét a társadalom számára leghasznosabb célokra fordítják. Vagy, ha mélyére ásunk a státusszimbólumok elharapódzásának, ismét csak nem az eredendő emberi butaság fog előbukkanni mint kiváltó ok, hanem az, hogy mai fejlettségi szintünkön a társadalom még nem tud mindenkinek módot adni tehetsége maximális kibontására: a státusszimbólumok hajszolása a felfelé törekvés természetes emberi motivációjának szánalmas karikatúrája olyan körülmények között, amikor lehetetlen még azt emberhez méltó módon kielégíteni.

Igaz, hogy a hatás nem egyirányú: az az ember, aki reális szükségleteinek kielégítése végett kényszerül rá magánvagyonának gyarapítására, fokozatosan tudatilag is deformálódik. Élete sikerélményeiben mind nagyobb szerepet kapnak az *összegszerűen* kifejezhető sikerek, a jól sikerült vagyongyarapítási akciók, s elhalványodik léte és tevékenysége értelmének másik oldala: a társadalmi hasznosság. Az az ember, akit a vagyongyűjtésre kényszerített világ végül is öltözködésének, vendéglátásainak, lakásának, kocsijának, nyaralójának megléte vagy nem léte, egyszerű vagy fényűző színvonala alapján értékel, végül maga is ezen jegyek alapján ítéli meg önmagát, és „színvonal-szédelgővé" válik: többet akar mutatni, mint amennyi telik tőle. Bonyolult a kölcsönhatás az objektív és szubjektív tényezők között, és egy *kritikus ponton túl képes rohamosan gyorsuló ütembe lendülni.* Igen nehéz helyzetbe hozhatja magát az a szocialista társadalom, amely a maga életmód-stratégiáját nem dolgozza ki és nem kezdi végrehajtani még az életideál-torzulási folyamat meredek szakasza előtt.

A SZOCIALISTA JÓLÉTI MODELL KIALAKÍTÁSÁNAK NÉHÁNY „NEURALGIKUS PONTJA"

Az előzőekben igyekeztem felvázolni, milyen *tudati* hatása lehet a polgári társadalmak jóléti ideálja kritikátlan elfogadásának egy szocialista társadalomra. Azért vettem előre éppen a tudati tényezőt, mert a gazdasági élet sajátos területén a továbbfejlődés irányát és iramát a tömegesen jelentkező életideál igen erősen befolyásolja. Némely fogyasztási szokások általánossá válása olyan helyzetet hozhat létre, amelyben a gazdaságvezetés egy idő múltán szinte észrevétlenül áll kész helyzet elé. Néhány év át nem gondolt jóléti politikája egy-két évtizedre meghatározhatja a nemzeti jövedelem elosztásának, a termelés szerkezetének, valamint a műszaki fejlődésnek az arányait és irányát, esetleg a szocializmus lényeges céljaitól eltérő módon. *Az alaposan át nem gondolt társadalmi jóléti modell megvalósulása tehát keresztezheti a gazdaságvezetés egyéb kül- és belgazdasági stratégiai céljait.*

A reáljövedelmek szóródása

Számításba véve azt, hogy az európai szocialista országok termelőerőik fejlettségét tekintve *közepesen* fejlettek, a fejlett tőkésországokban megvalósított jóléti modell *csak a lakosság kis rétegénél volna bevezethető.* Ha például a jelenlegi fogyasztási potenciálokat a rendelkezésre álló jövedelemszabályozási eszközökkel úgy for-

málnánk át, hogy a vezető állású, magas szakképzettségű munkakörben dolgozók egy családtagra jutó jövedelme a mainak kétszerese legyen, a közepes szakképzettségűeké és a szakmunkásoké pedig 1,3-szerese, a betanított munkások, adminisztratív dolgozók és mezőgazdasági fizikai dolgozók számára, egy családtagra vetítve már csak a mai szint $^2/_3$-át, a segédmunkásoknak pedig a $^3/_4$-ét tudnánk kifizetni: ezek a kategóriák a kereső lakosságnak csaknem a felét teszik ki, s az egy családtagra jutó jövedelem nem haladná meg a havi 740—850 forintot.

Amennyiben az alsó jövedelmi szintek érintetlenül hagyásával hajtanánk végre a szintek széthúzását, az mintegy 20%-kal növelné a lakosság kezén levő pénzösszeget. Ez a 20% kétféleképpen értelmezhető. Ha egyik pillanatról a másikra jelentkezik, vagy kielégítetlen keresletet szül, vagy behozatali többletet követel. Ha időben elnyújtva jelentkezik, akkor az utóbbi évek átlagos növekedésével számolva azt jelentené, hogy körülbelül egy ötéves terv időtartama alatt kizárólag az átlagosnál magasabb egy családtagra jutó jövedelemmel rendelkező kategóriák életkörülményeit javíthatnánk. Más szóval a lakosság 1—2%-a életszínvonalának az osztrák—olasz „jól kereső középosztály" szintjére való felvitele, plusz a közepes képzettségűek és szakmunkások életviszonyainak egy ötéves periódussal való előrehozása (ami mintegy Csehszlovákia és az NDK fogyasztási szintjével azonos, természetesen más áru- és szolgáltatás-összetételben) a betanított munkások, adminisztratív dolgozók, parasztság és segédmunkások fogyasztási szintjének egy ötéves periódussal való visszafogása árán volna lehetséges.

A fenti, képzeletben végrehajtott jövedelemszerkezeti változtatás társadalompolitikai kihatásait, azt hiszem, fölösleges ecsetelni. (Kifejezetten azért választottam a becslésszerű számítás alapjául az *egy családtagra* és nem az *egy keresőre* jutó átlagjövedelmet, hogy érzékeltessem a *tényleges* életviszonyokra gyakorolt hatást.) Pe-

dig a példa számszerűségeit viszonylag mérsékelten választottam meg: az eredményezett jövedelmi szintkülönbségeket egy keresőre visszavetítve még mindig jóval kevésbé végletes szóródási viszonyokat kapnánk, mint bármely tőkésországban, hiszen a skálából természetszerűleg hiányzik a nagy- és középburzsoázia jövedelmi szintje, valamint a dél-európai országokban jelentős tömegű szegénység. Ennek ellenére a felső kereseti rétegek fogyasztási képességének közelítése a hozzánk földrajzilag legközelebb álló tőkésországok jól kereső középrétegeiéhez a mi viszonyaink mellett társadalmilag nehezen elviselhető helyzetet eredményezne.

Feltételezve a teljes foglalkoztatottság fenntartását, a termelőszférában számottevően megnőne a szakképzettség nélküli vagy alacsony szakképzettségű munkaerő hiánya, miközben az alacsony bérszínvonal továbbra sem jelentene elégséges ösztönzést a segédmunkák gépesítésére, valamint a betanított munkaerőt követelő műveletek automatizálására. A munkaerőért való versengés idővel helyreállítaná a mai bérarányokat, az átlagos bérszintnek a termelékenységnél jóval gyorsabb emelkedése kíséretében, ami inflációs nyomásként hatna a gazdaság egészére. A differenciált jövedelemszóródást ebben az esetben a munka technikai felszereltségi fokának egyidejű jelentős emelése biztosíthatná a termelés viszonylag lassú növekedési üteme mellett, ami jelentős, magyarországi viszonylatban néhány százezer főre kiható munkaerő-felesleget hozna létre. Ez azonban önmagában szöges ellentétbe kerülne a szocialista gazdaság és a társadalom alapvető működési elveivel.

A tömeges munkanélküliséget csak úgy lehetne elkerülni, ha a fogyasztásiszint-különbségeket kevésbé a nominálbérek, mint a fogyasztói árak szerkezete oldaláról közelítenénk meg: az árrendszerünket igen erősen degresszív irányban kellene fejleszteni, ami erősen devalválná az egy családtagra jutó reáljövedelmet az alacsony keresetű szférában, hogy növelje a 3000—4000 forintot meghaladó (ismét csak egy családtagra jutó) jöve-

delmek reálértékét. Növelni kellene tehát a lakbéreket, a közüzemi szolgáltatások, tömegközlekedés, alapvető élelmiszerek, ruházati cikkek, tüzelőanyagok árát, szűkíteni a szociális kiadásokat, a szekunder jellegű fogyasztási javak és szolgáltatások árának egyidejű csökkentése mellett. A lakosság ilyen módon kénytelen volna bizonyos mértékig korlátozni primer jellegű fogyasztását, hogy a magasabb jövedelmű rétegek fogyasztási szerkezete közeledhessék a fejlett tőkésországokéhoz.

Ha mindez lassan, apró léptek beiktatásával, például egy általános infláció egyenetlen beszabályozásának eredményeképpen megy végbe, elképzelhető, hogy nagyobb társadalmi konfliktusok nélkül meg is valósítható. Azt sem lehet tagadni, hogy az így kialakuló fogyasztási szerkezetnek népgazdasági szempontból volnának előnyös oldalai is, például az alapvető élelmiszerekkel, villanyárammal, fűtőanyagokkal folytatott pazarló bánásmód megszűnése, a lakásgazdálkodás bizonyos fokú mobilizálódása, a nagy értékű tartós fogyasztási javak elérhetősége és az ezekre való takarékoskodás fegyelmező ereje a munkában és a fogyasztói magatartásban egyaránt stb.

Mégis, mindezen várható pozitív következmények ellenére a szocialista gazdaságpolitikának a kedvezőtlen társadalompolitikai hatásoktól eltekintve *sem szabad számolnia* a reáljövedelmek rétegkülönbségeinek a mai helyzetet meghaladó szóródásával. A munka szerinti elosztás elvének fokozott érvényre juttatását a jövedelmek *egyéni* teljesítmény szerinti szóródásának fokozásával, a jövedelemképződési lehetőségek tehetségre és szorgalomra való érzékenységének növelésével kell biztosítani, s hosszabb távlatban egyben szűkíteni kell az „ágazati" bérszint-differenciákat. A két mozgás eredőjének nem szabad nagyobb szóródást eredményeznie a mainál népgazdasági viszonylatban, egyben az egy családtagra jutó jövedelemdifferenciák fokozatos közelítését kell eredményeznie.

A jövedelemeloszlás további erős differenciálása

ugyanis jelentős módosításokat követel a termelés szerkezetében is. Az élelmiszer-termelés csakúgy, mint az ipari fogyasztási cikkek gyártása ilyen körülmények között kénytelen kettéválni: a lakosság felének kereslete a silány minőségű olcsó tömegáruk felé fordulna, és szűk, de bőven fizetőképes piac keletkezne a luxuscikkek iránt.

Nyílt, kis belső piaccal rendelkező gazdaság lévén, a piac kettéválásának külkereskedelmi vetületeivel is számolnunk kell. A gyenge minőségű (bár esetleg tetszetős kivitelű) tömegáruk piaca világszerte telített, ott igen nehéz volna még a lecsökkentett bérszínvonalunk mellett is exportra berendezkedni. A magas fogyasztói igényeket kielégítő, a divatáramlatok hatásainak sokszorosan kitett luxuscikkek külső piacain ugyancsak kemény versenyfeltételek uralkodnak, ezen a területen kivételesen nehéz a piacra betörni. Így exportiparágakat e területen nemigen lehet létrehozni, ellenben igen könnyen megeshet, hogy a gazdaságossági számítások a kiváló minőségű fogyasztói termékek hazai termelése *helyett* importálásukat indokolnák. Az élelmiszerek területén, igaz, szabadulnának fel exportálható árualapok: mindenekelőtt hús, húskészítmények, gyümölcs és zöldség, tekintettel az alacsony jövedelmű családok élelmiszer-fogyasztási szerkezetének érezhető degradálódására. Ezt a mezőgazdasági exportalapot használhatnánk fel ellenértékül a többé-kevésbé luxusjellegű cikkek importjának fedezésére, egészen addig, amíg az új jövedelemeloszlási konstrukció (reálisan vagy kevésbé reálisan) várt, jótékony hatása a beruházási javakat termelő szektor termelékenységében és termékeinek minőségében meg nem mutatkozik. Minél *tompítottabb* a jövedelemszéthúzás folyamata, annál kevesebb élelmiszer-exportárualap szabadul fel, a kiváló minőségű fogyasztási iparcikkek és luxusáruk importja annál inkább terheli a fizetési mérleget. Tapasztalat ugyanis az, hogy a magas keresetű rétegek vásárlási igényeinek növekedése nem gazdasági teljesítményeik arányában nő, hanem hajla-

mos azt messze megelőzni, különösen ha ezek a rétegek egzisztenciális biztonságban érzik magukat. A társadalmilag indokolatlan, pazarló fogyasztás tehát megindulhat a felső keresetű rétegekben még azelőtt, mielőtt a lakosság egésze elkezdene számottevően takarékoskodni a primer létfenntartási javakkal.

A fogyasztás két oldalról is szorongathatja tehát a munkatermelékenység adta reális lehetőségeket anélkül, hogy a gazdasági vezetésnek lélegzetvételt hagyna a struktúra átalakításához és modernizálásához szükséges intézkedések megtételére. A gazdaságpolitikai vezetés energiáját ilyen körülmények között az infláció, a fizetésimérleg-hiány és a munkaerő-gazdálkodás egymásra torlódó problémáinak tűzoltásszerű megoldása köti le, s nem képes következetes, hatékony lépéseket tenni a hosszú távú tervezési és gazdálkodási erőfeszítéseket kívánó struktúrapolitikai, valamint modernizálási területeken. (Hasonló típusú gondok természetesen más, az életszínvonal-politikán kívüli területen is keletkezhetnek.)

Helyesen adagolja-e tehát a mai szocialista gazdaságpolitika a társadalom egyes tagjainak az anyagi javakat? Alapjában véve *a munka* szerint, bár ez a kifejezés túl sommásnak hangzik, némely konkrét esetben igen nehezen megfoghatónak és a gyakorlatban igen sok kivétellel tarkítottnak bizonyul. Mindez nem azt bizonyítja, hogy az alapelv hibás, hanem csak azt, hogy nem fejtjük ki eléggé. Mindenekelőtt azt kell tisztázni, milyen típusú munkateljesítményt becsülünk többre: a fizikai erőkifejtést, a szellemi teljesítményt, a szervezőtehetséget, a kockázatvállalással együtt járó idegfeszültséget; az egyéni csúcsokat vagy a kollektívára gyakorolt húzóerőt — lám, a „munka szerint" sokféleképpen érthető. Azt hiszem, a társadalom még nem döntött ebben a dilemmában. A jelenlegi „munka szerinti" jövedelemelosztásban igen sok a legprimitívebb *piaci* elem: a kevésbé közkedvelt, de hasznos szakmákat, munkahelyeket a kereslet-kínálat törvénye értelmében alaposan

megfizetik, néhány olyan szakma, ahol az embereket a legnemesebb társadalmi mentalitás, a hivatásérzet a jövedelemtől függetlenül is ott tartja, rendkívül alacsonyan dotált. Húzunk még magunkkal itt-ott a feudálkapitalista Magyarországtól *örökölt* béraránvokat: mint például a tanítók, vasutasok, postások alacsony bérét (a Horthy-időkben ezek nyugdíjjogosult állások voltak, ezzel kompenzálták az alacsony fizetéseket). Nem szabadultunk még meg olyan béraránytalanságoktól sem, amelyek kialakulásában a marxi politikai gazdaságtan egyes tételeinek nyilvánvaló vulgáris félreértése húzódik meg: például az úgynevezett „improduktív szektor" (kereskedelem, egészségügy, oktatásügy, rendőrség stb.) kirívóan alacsony fizetései esetében. Mindehhez hozzájárulnak a munkaerőmozgás által létrehozott „mikrofeszültségek", tehát az azonos munkahelyen hasonló munkakört betöltő dolgozók közötti aránytalanságok. Az egész képet természetesen még bonyolultabbá teszik a *tényleges* anyagi lehetőségeknek a családi és vagyoni viszonyok különbözőségéből eredő eltérései. Nem csoda ezek után, ha a népgazdaságban a kiegyenlítés irányában ható erők legalább akkora tényezőként jelentkeznek, mint a teljesítmény szerinti differenciálódás erői. Az előzőekben kifejtett szocialista típusú jövedelemelosztási modellhez ezért csak igen sok, apró lépésen keresztül tudunk közelíteni.

A lakás

Azt hiszem, nem túlzás azt állítani, hogy az *életszínvonal-politika minden mást megelőző kulcskérdése, hosszú távra tekintő teljes gazdaság- és társadalompolitikánknak pedig egyik kardinális kérdése a lakásprobléma megoldása,* amelytől a növekvő erőfeszítések és szemmel látható sikerek ellenére is még, sajnos, nagyon távol vagyunk.

A lakáshiány a társadalom fejlődésébe, arculatának és mozgásainak alakulásába számos olyan negatív vonást visz be, amely szinte egész életünkben érződik. *Demobilizálja* s egyben *labilizálja* a társadalmi-gazdasági és emberi viszonyokat, bizonytalansági tényezőt visz be emberek és családok egzisztenciájába anélkül, hogy a kezükbe adná a szocialista társadalmi normákkal és törvényekkel összhangban levő lehetőségeket e bizonytalanság megszüntetésére. Egyben szülőágya számos szocializmus- és társadalomellenes tendenciának, az albérleti uzsorától kezdve a munkásszállásokon uralkodó áldatlan állapotokon keresztül a lakásszerzéshez szükséges anyagi javak törvényellenes módon való megszerzésére való törekvésig. A lakáshiány annál is súlyosabb társadalmi jelenség, mivel *leginkább a fiatal korosztályt sújtja:* káros kihatásai tehát 10—15 éves perspektívában is jelentkeznek, éppen a fiatal korosztály tudati deformálódásában (amely igen széles skálában jöhet elő, az abszolút nemtörődömségtől a harácsolói mentalitásig bezárólag), a családok labilitásában, a népszaporulat elégtelenségében vagy pedig a gyermekek nevelési hiányosságaiban. A lakás tehát nem olyan hiánycikk, mint a T-dugó vagy az autóalkatrész: *a lakáshiány a magyar társadalom első számú problémája.*

Megoldását alapvetően a *lakásépítés meggyorsításával* kell elérni. Ez a beruházási programban nagyon sok minden előtt áll. Magyarország ma Európában az 1000 lakosra jutó lakásépítés területén már az elsők között foglal helyet. 1961—1965-ben évente átlagosan 56 500 lakás épült, 1966—1970-ben 65 500, 1971—1973-ban 83 600. Igaz, ezen belül az állami építkezés* aránya 40%-ról 32%-ra csökkent, s az építési árindex jóval gyorsabban nőtt az átlagosnál. A laksűrűség az 1960. évi szobánkénti 2,36 főről 1974-ben 1,66-ra, a komfort nélküli lakások országos részaránya az 1960-as 80%-ról

* Az „állami" a tanácsi, valamint a tanácsi rendelkezésű szövetkezeti lakások értendők.

1974-re 56%-ra csökkent. A hetvenes években épített lakások több mint $^3/_4$-e már két- vagy annál több szobás. A javulás tehát szembetűnő, ha a kielégítettek számát és igényeit nézzük. *A kielégítetlen lakásigények száma azonban nem csökkent.* Ennek oka részben az urbanizáció, illetve a lakosság elkerülhetetlen (bár éppen a lakáshiány miatt a szükségesnél jobban lefékezett) mobilitása, részben a családok osztódása, részben az igények emelkedése, mindenekelőtt a komfortfokozat növelése és a kis lakások zsúfoltságának enyhítése irányában.

A lakásprobléma kielégítő megoldása még akkor is hosszabb távú folyamat, ha a népgazdaság a mainál jóval nagyobb erőfeszítéseket vállalna magára, például a lakásépítkezések — mindenekelőtt az állami építkezések — növelése, valamint a luxusjellegű magánépítkezések rendkívül erős megadóztatása útján, alapvetően a többszintes, házgyári elemekből épült lakások szalagszerű gyártásának meggyorsításával, előnyben részesítve az ilyen építkezéseket számos más, nem primer jelentőségű építkezési jellegű kiadással (például luxusüzletek és üzleti negyedek, szállodák, külföldi építkezési kivitelezési munkák, autópályák stb.) szemben. Igaz, egy ilyen koncentráció, összekötve az építőanyag- és építőipar szervezettségének és technikai teljesítményének jelentős növelésével, érezhető enyhülést hozna a lakáshiányban. Továbbá jelentős lépéseket lehetne tenni a lakáselosztás rendszerének igazságosabbá tétele területén: például anyagilag is érdekeltté tenni azokat a családokat vagy nyugdíjasokat, akik indokolatlanul nagy lakterületet foglalnak el, a kisebb lakásba költözésre, beleértve ebbe az albérleti uzsora megszüntetésére hozott igen szigorú intézkedéseket. Végül lehetőséget kellene adni azoknak a családoknak, amelyek a jövőben osztódni fognak (például a gyermekek külön otthont alapítanak) arra, hogy jelentős előtakarékosság árán biztosítva láthassák céljaik megvalósítását. A jelenlegi ifjúsági takarékbetéti rendszer ebből a szempontból nem sokkal több a semminél, mivel a maximálisan összegyűjthető összeg a mai

árviszonyok mellett sem elég ahhoz, hogy a kedvezményezett „magánerőből" házépítéshez foghasson, állami rendelkezésű szövetkezeti lakáshoz jutni pedig túlnyomó többségüknek szinte semmi reménye sincs.

Az ingatlan

Az viszont már a jövedelemszéthúzás mértékétől, valamint a nagy értékű fogyasztási cikkekkel való áruellátás milyenségétől függ, hogy a magas jövedelmű rétegek fogyasztási szükségletei mely ponton csapnak át *tőkésítési szükségletbe.* Ha egy országban a magasabb jövedelmű szférában minden nagy értékű fogyasztási termék ára megkereshető legális vagy kevésbé legális eszközökkel —, az egymásra rakodó jelentős jövedelmek értékállandóság-biztosítási és jövedelemszerzési célú befektetési lehetőségeket keresnek. Stabil árszínvonal esetén ez lehet a takarékbetét is; amint azonban az építőipari és telekárak növekedési rátája meghaladja a takarékbetéti kamatláb nagyságát, megkezdődik a spekulációs célú földvásárlás, valamint építkezés. A lakáshiány, az üdülési lehetőségek korlátozottsága és még egyéb tényezők majdnem, hogy kényszerítik a lakosság módosabb rétegeit megtakarításuk értékállandóságának ily módon való biztosítására, a spekulációs hajlamúaknak pedig kínálják az ebből való munka nélküli jövedelemszerzés lehetőségeit. Ha ilyen tendencia lép fel, a szocialista állam nem tehet mást, mint adminisztratív, pénzügyi és politikai eszközökkel fékezi eluralkodását, egészen addig, amíg meg nem találja a módját annak, hogy megakadályozza az indokolatlan jövedelmek keletkezését, illetve módot találjon az indokoltan magas jövedelmeknek a szocialista társadalmi normákkal összhangban levő élvezésére. Addig azonban ezek a jövedelmek megpróbálnak tőkévé vagy legalábbis olyan személyi tulajdonná válni, amely potenciálisan tőkésíthető: ez a moz-

gásuk nemcsak erkölcsileg és politikailag válhat romboló tényezővé, hanem újabb *népgazdasági* gondokat okoz, mindenekelőtt *az infrastruktúra* fejlesztése terén.

Az a szocialista ország, amelynek amúgy is kínzó gondokat okoz az infrastruktúra elmaradottsága, az építőanyagok és -kapacitások hiánya, kénytelen eltűrni a települések indokolatlan széthúzódását, hétvégi telepek gomba módra való szaporodását, mindezt táplálni gazdaságtalanul felhasznált építőanyaggal, építési munkaerővel, a végén — közegészségügyi okokból — rendkívül gazdaságtalanul közművesíteni ezeket a településeket, utakat építeni hozzájuk, vállalni a környezetrombolás jövőben jelentkező igen tetemes helyreállítási költségeit stb.* Persze a magánépítkezések elterjedése nem ítélhető egyértelműen negatív jelenségként, amennyiben nem az építkezők okolhatók elsősorban érte. Magyarországon évente tízezrek kénytelenek megoldani lakásgondjukat családi- vagy társasházépítés, üdülési és szabadidő-eltöltési szükségleteiket hétvégitelek-vásárlás és házépítés segítségével, mivel másképp nem juthatnának lakáshoz, illetve szükségleteiknek megfelelő üdülési lehetőséghez. Eközben azonban csillagászati összegeket fizetnek ki telekspekulánsoknak, s építkezé-

* Arról nem is beszélve, hogy például a lakosság teljes üdülőtelek-szükséglete fizikailag is kielégíthetetlen. Ha minden városi család számára 200 négyszögöl üdülőtelket számítunk, az egész magyarországi szükséglet — településhálózati vonatkozásaival együtt — elérné a 150 000 hektár területfoglalást, tehát Budapest területének háromszorosát. Ha figyelembe vesszük, hogy a városi lakások mintegy $^1/_3$-a kertes családi házban van, a területigény még mindig 900 km^2, ami meghaladja a dunántúli megyeszékhelyek összesített területét! Igaz, hogy az üdülőtelkek területének fele valamelyes mezőgazdasági termést is ad (gyümölcs, zöldség, szőlő), s a jelenlegi üdülőtelkek jelentős része mezőgazdaságilag nem hasznosítható területen van, a telekszerzés lényeges kiterjedése azonban már a mezőgazdaságilag jól hasznosítható területeket is érintené. Ennek ellenére a legnagyobb népgazdasági probléma a közművesítés és a környezetvédelem, ami máris érezhető teher, amellett, hogy a szükségleteket messze nem lehet kielégíteni.

sükkel nemegyszer *helyrehozhatatlan* környezeti károkat okoznak (például a budai hegyek beépítésével). Nem lehet elfogadni azt az érvet, miszerint ezek a lakások a közületi építkezéseken *felül* jönnek létre, így tiszta népgazdasági nyereségként könyvelhetők el. Az építőanyag a szocialista szektorból származik, s nem az építtetők termelik meg szabad idejükben; a munkaerőt nagyrészt ugyancsak a közületi szektor adja — vagy *hiányolja* — hozzá, s népgazdasági szinten sem döntő jelentőségű az építtetők munka-hozzájárulása (egyébként a munkahozzájárulást ilyen vagy olyan módon szervezetten is biztosítani lehetne). A társadalom az adott építkezési volument jóval kevesebb munkaráfordítással, olcsóbban, nagyobb körültekintéssel tudná megfelelő szervezéssel és a jogi viszonyok kellő rendezésével biztosítani. Ez egyben feltétele a tőkésítési célú építkezések, valamint telekspekuláció felszámolásának is, továbbá a lakások és üdülőtelkek igazságosabb elosztásának.

Az autó

Hasonlóan a magánépítkezésekéhez, egy határon túl alapvető gazdaságszerkezeti problémává nő a *közlekedés* egyéni úton való megoldásának tendenciája, ahogyan sokan nevezik: a „motorizáció". A személyautó társadalmi funkcióját tekintve legalább olyan összetett „lény", mint a zöldövezeti lakás vagy az üdülőház. Egy személyben reális emberi szükségletet, hobbyt, státusszimbólumot, egyéni és társadalmi gondot koncentrál. Ritkán lakott vidéken, vagy gyors helyváltoztatási szükséglethez kötött munkát végző emberek számára (orvos, állatorvos, felvásárló, tv-szerelő) az autó létfenntartási és munkaeszköz. A kulturálatlan, lassú vasúti és autóbuszközlekedéshez, a túlzsúfolt tömegszállító járművekhez és a bizonytalan taxihoz képest kényelmi és civilizációs lépcsőfok-emelkedés annak, aki megengedheti

magának a megvételét és fenntartását. A technikai barkácsolásban pihenést és szórakozást kereső ember számára mindezeken túl hasznos játék. Egyben azonban a társadalmi helyzet demonstrációs kelléke, az egyik fő környezetszennyezési forrás és olyan volumenű *közösségi* beruházások, illetve költségek követelője, amelyek nem biztos, hogy arányban állnak a felsorolt előnyös tulajdonságaival, továbbá olyan tendenciák közvetett hordozója, amelyek további kérdőjeleket szülnek a jelenség végső hasznosságát illetően.

A „motorizáció" személyautó-ágához közvetlenül kapcsolódó költségigények közül mindenekelőtt a személyautógyártás költségei számottevőek. Könnyű kiszámítani, hogy egy átlagosan kihasznált férőhelyre jutó gyártási költség a személyautó esetében sokszorosa akár az autóbuszénak is, de különösen a vasúténak. Az is kiszámítható, hogy egy utaskilométer tömegközlekedési eszköz segítségével lényegesen kisebb energiafelhasználással tehető meg, mint személyautóval. A kapcsolódó infrastruktúra költségei között a legszámottevőbbek az üzemanyagtöltő állomások, a javítóműhelyek és a parkolóhelyek költségei.*

A közvetett költséghatások közül kiemelkedően nagy az *autópálya-építésé*, amelyen a személyautó-forgalom a teherforgalommal osztozik. Ez utóbbi produktív ágazatnak számít, s némely számítások szerint gazdaságosabb a vasúti szállításnál. Figyelembe kell venni azon-

* Ez utóbbiak lényegesen nagyobb társadalmi megterhelést jelentenek, mint gondolnánk. Ha egy személygépkocsira 9 m^2 parkolóhely-szükségletet számítunk, a jelenlegi magyar személygépkocsi-állományra vetítve ez megfelel 4500 km-nyi aszfaltozott járdának. Amennyiben 1990-re a hazai személygépkocsi-állomány 2 millió darabra nő, parkolási igényeik 1800 hektár aszfaltozott területet követelnek. Ha minden magyar család rendelkezni fog gépkocsival, ezek számára csak parkolás céljából akkora területet kell kiépíteni, amely egyenlő Leninváros teljes területével, vagy egy 1500 km hosszú, 2×2 sávos autópálya felületével. A garázsépítés költségeit már nem is merem számítani.

ban, hogy a távolsági teherautó-szállítás fejlődése a személyautó-motorizáció kísérőjelenségeként bontakozott ki, mindenekelőtt arra az út-, töltőállomás- és szervizhálózatra támaszkodva, amelyet a fejlett tőkésországokban a személyautó-forgalom (és részben a hadsereg) igényeinek megfelelően építettek ki. Gyors térhódítását részben a rakodási költségek drágulásának köszönheti — ez a konténerek elterjedésével újraértékelendő —, részben pedig a vasutak lemaradásának (gyorsan romló áruk szállítása!). Nem valószínű, hogy a konténerizált és modernizált vasúti szállítással reális árakon összemérve a távolsági teherautófuvar állná a versenyt.* Az autóútépítés kolosszális költségei tehát ugyancsak közvetlenül vagy közvetve a személyautó-mánia rovására írandók. A közvetett költségek másik, ma még nem is egészen felmérhető nagyságú tényezője a *környezetszennyezés* elhárításával kapcsolatos. A gépkocsinak az ember életterére hármas káros hatása van: a levegőszennyezés, amit kiegészít a mosószerek és a téli útszórások talaj- és vízszennyező hatása, a zajszennyeződés, valamint az életveszély, amely elleni, sajnos eléggé mérsékelt hatásfokú védekezés tetemes költségei (útjelzők, forgalomirányító berendezések, rendőrségi részlegek, kórházi kapacitás stb.) oroszlánrésze szintén a személyautó-forgalmat terheli. A személyautó pozitív és negatív társadalmi-gazdasági hatásához hasonló a motorkerékpároké, az üdülővizeken közlekedő motorcsónakoké, valamint a lakott helyek közelében levő repülőtereket használó repülőgépeké. Szó sincs arról, hogy akár a családi ház, üdülőtelek vagy gépkocsi a szocialista életmód kereteit szétfeszítené: pusztán azt kell megfontolni:

— hogyan tudunk olyan hozzájutási és használati viszonyokat teremteni, amelyek biztosítékot nyújtanak

* A francia államvasutak (SNOF) egy tonnakilométer háztól házig szállítására 15—20%-kal kevesebb energiahordozó-felhasználást mutat ki, mint a tehergépkocsi-szállítás.

arra, hogy ezek használata ne károsítsa a társadalom egészét;

— milyen alternatívákat tudunk melléjük állítani, amelyek civilizáltság és kulturáltság tekintetében legalábbis felveszik a versenyt velük, társadalmi ráfordításaik pedig kedvezőbbek: az előregyártott elemekből felépített laza beépítésű kertes társasháznegyedektől a társasüdülőkig, a kulturált, gyors és sűrű vasúti közlekedéstől a metróhálózatig s így tovább;

— hogyan tudjuk megakadályozni e nagy értékű használati tárgyak tőkejavakká válását az egyik oldalon, elkeseredést és méltatlan versengést, valamint kispolgári dölyföt szülő státusszimbólummá válását a másik oldalon.

A pazarlás

Ugyancsak a jóléti modell nagy problémája a *tárgyak használati ciklusa*. A szocialista országokban is kezd elhatalmasodni az a fogyasztási felfogás, miszerint a használati tárgyakat minél gyakrabban ajánlatos cserélni, függetlenül azok fizikai elhasználódásától vagy tényleges elavulásától. Sajnos, ezt a felfogást az ipar és a kereskedelem is táplálja részben a nyugati módszereket (meg kell mondani, általában elég bárgyún) utánzó reklámfogásaival, részben a termékek silány minőségével, az alkatrészellátás szervezetlenségével, a konstrukciók megválasztásával (a hibás alkatrésztől eltekintve még igen jó állapotban levő termék konstrukciós okok miatt nem javítható), a javítóhálózat kiépítetlenségével stb. Feltűnően oktalan gyakorlat ez olyan körülmények között, amikor

— bebizonyítható, hogy a nyersanyagtermelés állandóan drágul, s az anyag-, valamint alkatrészimport ellentételezésére mind nagyobb tömegű hazai munkát kell fordítanunk;

— a feldolgozó ipar munkaerőhiánnyal küzd;

— egyes szocialista és fejlődő országbeli partnereink fogyasztásicikk-rendeléseit nem tudjuk sem mennyiségileg, sem minőségileg kielégíteni;

— a hazai alapanyagbázis bővítésére (műbőrgyártás, olefinkémia, farostlemez-gyártás stb.) több tucat milliárdos beruházási programot kell végrehajtanunk;

— azzal párhuzamosan, hogy a fogyasztót pazarlásra kényszerítjük, illetve késztetjük, az árulista érezhető hányada állandóan hiánycikk, másik érezhető hányadában pedig nem tudjuk kielégíteni a lakosság választék- és méretigényeit.

A szocialista életmód minden tekintetben kesztyűt kell hogy dobjon a fogyasztói pazarlásnak: akár hanyagság, akár státusfitogtatás, akár az ipar és a kereskedelem eltorzult szemlélete legyen is az oka. A pazarlás *a szocialista társadalomnak nem funkcionális jelensége,* hanem vagy *gyermekkori* betegségtünete, tehát hozzá nem értéssel, gyakorlatlansággal, a műszaki és fogyasztói kultúra hiányával magyarázható, vagy pedig *kamaszkori* tökéletlensége, vagyis a technikailag fejlettebb tőkés társadalmak kritikátlan utánzásának eredménye.

A pazarlás leküzdésének folyamata igen átgondolt, komplex intézkedéseket követel a gazdaságpolitikai vezetéstől, amelyek egy részét a termelőszektorban kell foganatosítani (anyagárak viszonylagos emelése a többi termelési tényező árához képest, átgondolt, az anyagtakarékosságot szem előtt tartó műszaki fejlesztés stb.), más részét pedig az életmód alakítása területén. E helyütt az utóbbival kapcsolatban vetek fel néhány gondolatot.

a) Mindenekelőtt meg kell gondolni, hogy rövid fizikai élettartamú és gyorsan elavuló termékekkel lássuk-e el a lakosságot, vagy inkább a *kiváló minőséggel* kompenzáljuk a tiszavirág-életű divatáramlatok által nyújtott „pluszok" elmaradását. Minden józan érv az utóbbi megoldás mellett szól, még attól függetlenül is, hogy a szocialista társadalom bőven rendelkezik-e az adott

nyersanyaggal vagy importra szorul: hiszen a nyersanyag- és energiatermelésbe a kitermelő országnak is óriási anyagi eszközöket kell ölnie, nehezen megtérülő, nagy összegű beruházásokat kell elvonnia a társadalmi jólétet közvetlenül szolgáló szektorok elől. Teljesen irracionális az ilyen nehezen megszerzett, kigazdálkodott energiával, alapanyagokkal a feldolgozóipari és fogyasztói szektor területén pazarló módon bánni. *A silány minőségű, rövid élettartamú vagy mesterséges elavulásnak kitett áru pedig nyersanyag- és energiapazarlás.*

Természetesen a jó anyagokból gondosan kidolgozott termékek drágábbak, mint a rövid élettartamra szánt tömegáruk, még akkor is, ha a dolog természeténél fogva ezeket *tömegesen* kell gyártani. Az élettartam meghosszabbodásának akkorának kell lennie, hogy legalább-is kompenzálja a fogyasztó költségvetésében a többletkiadást. Ha tehát egy pár „tiszavirág-életűre" méretezett cipő 250 Ft, egy jobb anyagból, gondos kidolgozással elkészített, javítható cipő 500 Ft, esetleg 100 Ft javítással, úgy *teljes értékű használati idejének* körülbelül háromszor akkorának kell lennie, mint az előbbinek ahhoz, hogy a fogyasztó szívesen lemondjon a háromszori cipővásárlás apróbb divatváltoztatásai fölötti öröméről afeletti örömében, hogy *tényleg* jó cipője van.

A minőség becsületének visszaállítása az iparban és a fogyasztói szektorban *nem jelentheti a visszatérést a kisipari módszerekhez, ellenben mind az energiafelhasználás, mind a szerkezeti anyagkutatás, mind pedig a végtermékgyártási technológia területén a mai nyugati technikai fejlődéstől gyökeresen eltérő kutatási és műszaki fejlesztési politikát követel, s ezzel párhuzamosan az egész ipari és kereskedelmi érdekeltségi rendszer áthangolását.*

b) A pazarlás elleni küzdelem másik fontos területe az élelmezés. Magyarországon évente annyi kenyérgabonát tartalmazó élelem kerül a szemétbe — jobb esetben a disznók elé —, amennyi elegendő volna egy kisebb afrikai ország teljes lakosságának magyar fogyasztási nor-

mák szerinti kenyérellátásához. A mai középkorú generáció még úgy nevelkedett fel, hogy kenyeret asztalon hagyni, kidobni — vétek. Egyik-másik tájnyelvünkben a búza neve „élet". Nem hiszem, hogy a nyomor és éhezés megszűnése indokolná a gabonával való pazarlást. Már csak azért sem, mert a gabona a magyar föld legértékesebb kincse, „kitermelhető" nyersanyaga, fontos exportcikk, akár közvetlenül, akár olyan módon, hogy a kenyérgabona-vetésterület egy részének felszabadulása lehetőséget ad egyéb, gazdaságosan exportálható növények termesztésére. Át kellene gondolnunk a kenyérrel való pazarlás okait, és megszüntetni ezeket. Valószínűleg az egyik oka a *rendkívül alacsony ár*, amit a jelenlegi ár-, jövedelmi és nyugdíjrendszerünk mellett nem lehet kérdésessé tenni. De egy átfogó rendezés, amely például az élelmiszer-árarányokat megváltoztatná a cereáliák és a fehérje, valamint a vitamindús élelmiszerek között, összekötve az egy főre jutó minimáljövedelem (egy családtagra jutó jövedelem, nyugdíj stb.) érezhető emelésével, már más megvilágításba helyezheti a lehetőségeket.

c) A harmadik terület a lakossági pénzmegtakarítások jellegének és szerepének átgondolása. A mai jövedelmi és árviszonyok, valamint áremelkedések mellett a közepes vagy a közepeshez közel álló, magasabb jövedelmű családok, különösen azok, ahol nincsenek lökésszerűen jelentkező nagyobb jövedelemtöbbletek (nagy prémiumok, örökségek, honoráriumok stb.), legfeljebb egy-egy lakberendezési tárgyra vagy kisebb külföldi nyaralásra, maximum gépkocsivásárlásra tudnak takarékoskodni. Betéteik jelentős hányada „kézi tartalék", vagyis a háztartás szükségletei szerint gyors időközönként ki-be áramló összeg. A legértékesebb és szubjektíve is legtöbbre becsült takarékoskodási „objektum", a lakásépítés vagy -vásárlás, szinte reménytelen az építőanyag- és lakásáraknak, valamint a bútoráraknak a takarékoskodási lehetőségeket és az OTP-kamatokat messze meghaladó inflációs rátája miatt. Ezért a lakosság nagy tömegei a

reálisan megtakarítható pénzeszközeiknek mind jelentősebb részét olyan cikkek vásárlására költik, amelyek természetes preferenciaskálájukban igen hátul lennének abban az esetben, ha érdemes volna családi otthonra vagy annak bővítésére, szép berendezésére takarékoskodni. A lakásprobléma megoldatlansága tehát *visszaüt* egy sajátos területen: pazarló fogyasztást szül, mégpedig anélkül, hogy a csaknem haszontalan holmik megszerzése fölötti öröm kompenzálná a rossz körülmények között lakó családok elégedetlenségét.

A fogyasztási cikkek rendszerei

Jóléti modellünk igen komoly gondja, hogy a használati tárgyakat termelő különböző iparágak, vállalatok, valamint a kereskedelem *nem rendszerfelfogásban* hozza létre az emberi élet kulturáltságának kellékeit, hanem szinte úgy, mintha céljuk — akárcsak a tőkés cégeké — a mindenáron való akármit-eladás volna, nem pedig a társadalmi jólét *közvetlen* szolgálata. A városi lakosság mind jelentősebb része például modern kislakásokban lakik, s miközben bútorüzleteink tele vannak terjedelmes szalongarnitúrákkal, gigászi méretű automata mosógépekkel, öblös szekrényekkel, együttvéve óriási helyigényű ezerféle konyhai gépecskével, senki sem tudja a 45—70 m^2-es lakását praktikusan és ízlésesen berendezni.

Valójában a „családi otthont" vagy a „háztartást" olyan rendszerként kellene felfogni, amely egymáshoz éppoly okosan illeszkedő részegységekből áll, mint egy üzem vagy egy termelőberendezés. Ezek megkonstruálásán a városrendezőnek, építésznek, bútorgyári és háztartásigép-gyári konstruktőrnek éppúgy együtt kellene dolgoznia, mint ahogyan egy olajlepárló üzem tervezésénél a különböző szakembereknek. A lakberendezési cikkeknek nem a kirakatban, hanem a használati helyü-

kön kellene jól mutatniuk. A szűkre szabott mellékhelyiségű modern lakásokhoz eleve közös, mosógépekkel felszerelt helyiségeket kellene tervezni, vagy a tisztítószolgálatot, házhoz szállítási rendszert is beleértve úgy megszervezni, hogy az reális és vonzó alternatíva legyen a miniatűr fürdőszobába bepréselt mosógéppel szemben. Olyan körülmények között, amikor a házgyári lakások eleve éléskamra nélkül készülnek — magyarán, amikor a család „spájzává" a sarki KÖZÉRT vált —, a lakótelepeket nem úgy kell tervezni, hogy 5000—6000 lakosra jusson egy túlzsúfolt, félig-meddig önkiszolgáló és áruval is félig-meddig feltöltött bolt. Amikor a modern lakást eleve úgy tervezik meg, hogy belső terét szinte csak jelképesen választják el az ajtók és falak, a hűtőszekrénynek nem szabad fülsiketítő zajt csapnia. Vagyis a mindennapi életünket körülvevő tárgyakat nagy körültekintéssel és igen mély rendszerszemlélet alapján kell összehozni: ez magas fokú kultúrát követel inkább, mint nagy beruházásokat, józan tervezést inkább, mint csillogó technikai teljesítményeket. Kétségtelen azonban, hogy a „fogyasztói társadalom" eszményétől rendkívül messze eső felfogást.

Az élet materiális és szellemi értékei

Az eddigiekben anyagi javakról volt szó: olyanokról, amelyek a fiziológiai létet, a kényelmet, a tisztaságot, a civilizációt biztosítják. Táplálnak, öltöztetnek bennünket, otthonunk, városunk jellegzetes elemeiként vesznek körül, és szolgálnak életünk minden percében, mentesítenek a nehéz házi munkától, biztosítják pihenésünket, szellemi és fizikai teljesítőképességünk regenerálását — s közben, egyidejűleg, örömünk is telik bennük. Balgaság volna aszkéta módjára megvetni ezeket a javakat, vagy talán inkább képmutatásra vallana. Rövidlátó oktalanság volna nem szeretni ezeket a tárgyakat célszerű-

ségükért, szépségükért, változatosságukért és nem dolgozni, küzdeni azért, hogy mindegyiküket használatba vegyük, amelyikükre szükségünk van. Óriási a különbség a tárgyak ilyen emberi szeretete és megszerzési vágya, valamint a között a rabszolgaság között, amely a szerzésre mint önmagában való célra irányul. Mindkettő — bármily paradox módon hangzik is — csak látszólag ember és tárgy közötti viszony: valójában társadalmi jelenség. Az utóbbi a polgár mentalitását, emberi környezethez való ösztönös viszonyát fejezi ki, akár pénzszerzési forrásként akarja rátenni a kezét az adott tárgyra (például egy balatoni nyaralóra vagy egy öröklakásra), akár státusszimbólumként tűzi ki (például egy gyertyás vacsorát a Hármashatár-hegyen, egy koloniál garnitúrát vagy egy legújabb típusú Mercedest). Az előbbi pedig olyan ember természetes reakciója társadalmi környezetéhez, aki nem a társadalom ember ember ellen való küzdelméből győztesként való kikerülését támasztja alá vagy demonstrálja a tulajdonában levő tárgyaival, hanem engedelmes eszközként, a közösségért való munkája, élete segítőjeként kezeli azokat. Ez a közösség a család *is*, a munkahely *is*, az ország, de a szocialista világ egésze *is:* még akkor is, ha az egyén tudatában ilyen kereken nem fogalmazódik meg talán az életben egyszer sem. Az a „tárgyhoz való szocialista viszony", amely része és egyben tükörképe a társadalomhoz való viszonynak, tehát az emberi környezetével békességben és együttműködésben levő emberé, aki töri ugyan magát azért, hogy kitűnjön környezetéből, de ennek a törekvésnek a legfontosabb célja nem a jövedelem- („tárgy-") szerzés, hanem a *tartalmas, hasznos élet.*

Az egész társadalmi környezetnek, beleértve a munkahelyi, utcai és otthoni-lakóhelyi környezetet is, minél egyértelműbben arra kell koncentrálnia, hogy ehhez a tartalmas, hasznos élethez szolgáltasson kedvező közeget. Ezt lehetne talán a szocialista életmód alapvető szerkezeti törvényeként leszögezni. Ha alkotóelemeire bontjuk, a szocialista életmód

— olyan *anyagi* jólétet jelent, ahol az ember és ember közötti fogyasztási lehetőségek differenciáltsága tevékenységük társadalmi hasznosságával arányos, és *kizárólag* csak ezzal arányos;

— olyan *alapbiztonságot* jelent, ahol az egyén élete, emberi méltósága, egészsége, művelődése és tehetségének kibontakoztatási lehetőségei jövedelmi szintjétől függetlenül biztosítottak;

— olyan *termék- és szolgáltatáskínálatot* jelent, amely képes biztosítani a *civilizált* tárgyi környezetet is, s egyben ösztönöz a *kulturált* életvitelre is. A szocialista életmódban az élet tárgyi és szellemi értékei között tartós egyensúly áll be, egyik sem ítéltetik alantasabbnak a másiknál, s mindkettő az egyén tartalmas életét, hasznos társadalmi funkcióját szolgálja.

A kulturált életmód kialakításához a társadalmi környezet sokoldalú, összehangolt, tudatos hatása szükséges. Mindenekelőtt a *nevelésben és oktatásban* kell fordulatot elérni ebben az irányban. A szocialista Magyarország nagy vívmánya az, hogy a gyermekek több mint 70%-a óvodába járhat, valamint a nyolc általános iskola kötelezővé tétele. (Sajnos, ez utóbbit a gyakorlatban eddig nem tudtuk teljes mértékben keresztülvinni. A 6—13 éves korú népesség 98,2%-a ugyan iskolába jár, a nyolcadik osztályt azonban évente mintegy 50 000—60 000 fiatal nem végzi el, ami a korosztálynak csaknem $^1/_4$-ét jelenti!) Az általános iskolát végzettek mintegy $^4/_5$-e tanul tovább középiskolában, illetve szakmunkástanulóként. Ez annyit jelent, hogy a felnövekvő nemzedéknek 55—60%-a valamilyen képesítést szerez, a maradéknak mintegy az $^1/_3$-a pedig felnőttoktatás keretében, később szerzi meg a képesítést, ami *mennyiségileg* igen szép eredmény. Társadalmunk *általános kulturáltsága* azonban mégis alacsonyabb szintű, mint az iskolázottsági fok alapján várhatnánk. Ennek több oka van, az egyik legfontosabb azonban kétségtelenül az iskolákban, mindenekelőtt az általános iskolai oktatásban folyó oktató-nevelő munka nem kellő koncentráltsága a kultu-

rált életvitel iránti igények növelésére: mindenekelőtt a *mindennapi életkörülmények*, tehát az emberi kapcsolatok, a fegyelmezett magatartás, a higiénia, a szakmai és általános önművelés, a köz- és egyéni javakkal való okos, takarékos gondolkodás területén.

Nem lehetünk elégedettek abban a tekintetben sem, hogy elég tudatosan számolnánk a szocialista irányban átalakult társadalmi struktúra adta új lehetőségekkel az emberi közösségek formálása, ezen keresztül az egész tudatformálás területén. Szemmel látható, hogy társadalmunkban *az elmúlt évtizedek alatt átorientálódás ment végbe a szélesebb értelemben vett családi, valamint lakóhelyi közösségektől a munkahelyi közösségek felé.* Az emberek többsége munkatársai körében találja meg baráti körét, a munkahelyek váltak a „társasági élet" központjaivá. A társadalom területi vetületben csaknem teljesen atomizálódott, munkahelyi keresztmetszetben viszont sokszorosan szervezhetőbbé vált, mint az eddigi történelem folyamán bármikor. Magától értetődő, hogy a kulturált életmód iránti igények felkeltése — nem kis mértékben kielégítése is — nagyobb hatásfokú lehet a munkahelyi közösségek tudatformáló erején keresztül, mint egyéb módokon. Ezért meggondolandó, hogy nem volna-e érdemes alaposabban tanulmányozni a magyar társadalomszervezés súlypontjának fokozott áttelerelését a munkahelyi kollektívákra, beleértve ebbe a szakoktatást, az egészségügyi ellátást, a lakásgazdálkodást, valamint a társadalmi élet egyéb vonatkozásait (klubok, önképzőkörök, sport stb.).

Ez nemcsak a korlátozott mértékben rendelkezésre álló javak méltányosabb elosztásában jelenthetne javulást, hanem felszínre hozna sok, ma még kihasználatlan intellektuális és anyagi forrást, és egyben fokozná a dolgozó kollektívák stabilitását, erősítené erkölcsi nevelőerejét, társadalmi tekintélyét. Nem tekinthető véletlennek, hogy a vállalati kézben levő óvodák, üzemi konyhák és sportlétesítmények általában színvonalasabbak, mint a tanácsi, üzemelelmezési vállalati, szakszer-

vezeti stb. kézben levő létesítmények, a nagyvállalatok szakmunkásképző iskoláiban alaposabb képzést kapnak a fiatalok, mint az állami szakmunkástanuló iskolák legtöbbjében. *A szocialista életmód kovácsműhelyei mindenekelőtt a nagyüzemek, munkahelyek, mivel ezekben jóval kevésbé személytelenedik el az egyén, mint a laza területi „közösségekben".*

Társadalmunknak ideje *észrevenni* ezt a hatalmas változást saját emberi viszonyaink szerkezetében és kihasználni az ebből származó potenciális lehetőségeket. Ehhez azonban a dolgozó kollektívákat nem egyszerűen „vállalatnak", „önelszámoló egységnek" kell tekinteni, hanem *eleven, élő társadalmi organizmusoknak,* amelyek alkotóelemei nem egyszerűen „munkavállalók", „költségtényezők", vagyis technológiai és kalkulációs tartozékok, hanem *magát a közösséget alkotó és formáló emberek,* akik azon túl, hogy termékeket hoznak létre, sorsukat teszik a kollektíva kezébe, s tőle várják elsősorban életük tartalmassá tételét: nemcsak a borítékon, hanem a kollektíva emberségén keresztül is. Társadalmunk igen sokat lendíthetne a szocialista életmód kialakulásának meggyorsításán, ha — felismerve a munkahelyi kollektívákban rejlő, a szocialista brigádmozgalom által sokszorosan bizonyított energiákat — többet építene ezekre azokon a területeken, ahol a társadalom munkahelyi megszervezése és mozgósítása nagyobb hatásfokot ígér a területinél. Persze csakis ott, ahol ennek reális alapja van. Értelmetlenség volna a Ganz-MÁVAG igazgatása alá rendelni a Műegyetemet, a Patyolatot vagy a Tüdőszanatóriumot.

A társadalom kulturált magatartásának és igényességének növeléséhez egy sor olyan tényezőre való nagyobb „odafigyelés" is hozzátartozik, amelyeket ma még Magyarországon meglehetősen mostohán kezelünk, a közterületek rendbentartásától a lakóházakban, valamint nyilvános helyeken való fegyelmezett magatartás szabályainak szigorú betartatásáig, a munkahelyi demokráciától az állampolgári és munkavállalói kötele-

zettségek megkövetelésig. A társadalom kulturáltságának fokmérője, egyben gerjesztő tényezője *a rugalmas módszerekkel humánusan megkövetelt fegyelem*, amely nélkül szocialista életformát semmiképpen sem lehet kiépíteni olyan országban, ahol átlagosan több mint 110 ember él minden négyzetkilométeren.

Az élet szellemi értékei növekvő megbecsülésének a kultúra *általános* művelése, a könyvkiadás, film, színház, zenei élet stb. tehát csak *egyik* oldala. Bármily tiszteletreméltóak is társadalmunk erőfeszítései ezen általános feltételek megteremtésére, valamint olcsón és színvonalasan való hozzáférhetőségének elérésére, önmagában nem elégségesek. *A társadalomnevelés és -szervezés egész rendszerével, komplex módon kell a lakosság felé az önmaga és környezete iránti igényességet sugározni* ahhoz, hogy a könyvek, filmek, ismeretterjesztő előadások, színház és művészetek nagy hatásfokkal hasznosuljanak. Enélkül a kulturált életvitel elmélyítésére tett társadalmi erőfeszítések olyanok maradnak, mint az a vetés, amelyet nem előzött meg megfelelő talajművelés.

A TÁRSADALMI JÓLÉT MINT TERMELŐERŐ

Az eddigi gondolatmenetet két alapvető megállapítással lehet összegezni:

— a szocialista életmód olyan tartalmas életű, művelt és kulturált embertípust teremt, aki közösségben és közösségért él — dolgozik, ott érzi jól magát, és annak szenteli alkotó energiáit;

— a szocialista életmód a fogyasztás szférájában is figyelembe veszi a gazdaságosságot, a pazarlásmentességet, anélkül, hogy az életvitel színvonalát feláldozná valamiféle puritanizmus oltárán.

A szocialista életmód tehát okosan kialakított, magas fokon és igen kulturáltan megszervezett, viszonylag kis szóródású társadalmi jólétet jelent, amelyet igen következetesen végrehajtott sajátos műszaki fejlesztési és struktúrapolitika támaszt alá. Ebben a politikában perdöntő szerepe van az általános és szakképzésnek, a termelési szerkezet tömegszükségletekre való orientáltságának, a fejlett lakossági infrastruktúra (egészségügy, kultúra, háztartási szolgáltatások, tömegközlekedés, turizmus stb.) kivételesen nagy szerepének a népgazdaságon belül, a megtermelt javak jó minősége és tartóssága előnyben részesítésének a műszaki fejlesztésben, valamint a kereskedelemben.

Mindezt nem könnyű létrehozni. A szocialista típusú jólét egyrészt erősen beruházásigényes, mégpedig éppen olyan területen, ahol a beruházásaink mindig szűkre szabottak voltak: a lakásépítésben, az oktatás, egészségügy, tömegközlekedés és szolgáltató szektorok területén. Az

élelmiszer-termelésben és a fogyasztási javakat előállító ágakban a beruházásigény a minőségi és tömegigények együttes kielégítése feltételeinek megteremtése miatt növekszik. Másrészt a szocialista típusú jólét erősen műveltségigényes, pontosabban kulturáltságot követel nemcsak a tervezői, termelői és elosztási szférában, hanem a fogyasztás folyamatában, a „magánéletben" is: kulturált viszonyt az emberi érintkezésben, észszerű takarékosságot az életvitelben, vagyis fegyelmezett, önkéntes és kölcsönös alkalmazkodást a feltételekhez, valamint egymáshoz.

Mégsem látszik utópiának a szocialista életmód megvalósítása: mai életünk realitásai — magyarán: anyagi és intellektuális korlátai — megkövetelik ugyan a fokozatosságot, de nem helyezik több emberöltő beláthatatlan távlatába a szocialista életmód kialakulását. Ellenkezőleg, azok a lépések, amelyeket a magyar gazdaságpolitika több-kevesebb következetességgel egy szocialista típusú társadalmi-jóléti struktúra megteremtéséért az elmúlt három évtized folyamán tett, elegendő alapot szolgáltatnak ahhoz, hogy a társadalmunk berendezkedésével adekvát életszínvonal-politika már meglevő elemeit következetes rendszerszemlélet alapján tervszerűen fejlesszük tovább, számolva e rendszer műszaki és termelési konzekvenciáival is.

A szocialista típusú társadalmi jólét megteremtése a gazdaságpolitika *célja*, de egyben *eszköze* is. A lakosság életszínvonala és életmódja ugyanis — közvetetten — *termelőerő*.

A tőkés társadalmakban ezt az összefüggést a munkaerőárunak a piaci és termelési szférában való kettős viselkedése bizonyítja. Amíg az értéktöbblet-termelő munkafolyamatok főként fizikai erőnlétet, hosszú ideig való állóképességet követelnek, mintsem szellemi energiakifejtést, a munkaerőáru árának fő komponense a fizikai értelemben vett létfenntartás költsége: különösképpen az „energiaellátásé", vagyis az élelemé. A munkaerő hosszú távon való újratermelésének alapvető költ-

sége ilyen helyzetben az igen szerény színvonalú családfenntartás. A magasabb szintű higiénia, művelődés, a szabad idő hasznos eltöltése a tőkés újratermelés szempontjából ezen a fejlettségi szinten olyan „luxusnak" számít, amit a tőke nem fizet meg, mivel saját létének fenntartása szempontjából nincs rá szüksége. A technika fejlődésével az értéktöbblet termelése mind több és több képzettséget követel azoktól, akik a technikát *termelik*, a munkafolyamatot *irányítják* és a leginkább technikaigényes munkafolyamatokat *végrehajtják*. Ezzel az idegi és szellemi erőnlét, a döntési és kombinációs képesség bevonul a munkaerő mint termelési tényező használati értékének kritériumai közé, következésképpen újratermelésének költségei is részévé válnak a munkaerő értékének, amelyet a modern korban tehát a következő komponensek együttesen határoznak meg:

— a fizikai lét fenntartásához szükséges javak értéke;

— a termelőerők fejlettségi fokának megfelelő általános és szakmai műveltség megszerzésének és fenntartásának költségei;

— az adott társadalomban elvárt életforma költségei.

A *fizikai létfenntartás* költségei is változnak a társadalom szervezetének változásaival. Minél bonyolultabb a településszerkezet, az életforma, minél specializálódottabb a fogyasztási szférával közvetlenül érintkező termelő és szolgáltató hálózat, annál több olyan tevékenység válik áruvá, tehát épül be objektíve a bérköltségbe, ami azelőtt a dolgozó család „hulladék"-energiájának termékeként került megtermelésre.

Az *általános és szakmai műveltség megszerzése és fenntartása* a munkaerő költségeinek ugyanolyan szerves komponense, mint a fizikai létfenntartás. Minél fejlettebb és bonyolultabb technikával dolgozik, minél nagyobb közösségben termel, annál nagyobb a technikai és szervezési ismeretigénye ahhoz, hogy feladatát el tudja látni. Minél gyorsabban fejlődik a technika és a munkamegosztás, annál jobban előtérbe kerül a munkaerő műveltségének állandó „karbantartása", megújítása.

A társadalom „elvárásai" persze — amint már kifejtettem — a monopolkapitalizmusban olyan többleteket is raknak a fizikai létfenntartás költségeihez, amelyek a szó szoros értelmében nem volnának szükségesek sem az egészség, sem a műveltség, sem a családfenntartás szempontjából. A dolgozó mégis kénytelen ezeket a többleteket viselni, mivel elmulasztásuk a család presztízsét csökkentené, ennélfogva annak a potenciális veszélyét hordozná magában, hogy az adott dolgozó társadalmi helyzete degradálódik. Az ilyen presztízsfogyasztás költségei néha elválaszthatók a létfenntartás költségeitől, általában azonban csak általános költségtöbbletként jelentkeznek: a dolgozó a szükségesnél *drágább* holmival elégíti ki fogyasztási igényét, gyakrabban jelentkezik a kiadás a kelleténél stb. Adott, kivételesen egészségtelen társadalmi környezet e presztízskiadások iránti igényét az egyénnel szemben oly nagy mértékre emelheti, hogy azok túllépik a munkabérben realizálható mértéket. Ez esetben a dolgozók egy része a presztízsfogyasztását a fizikai vagy intellektuális létfenntartás rovására elégíti ki: voltaképpen munkaerejének újratermelési feltételeit rontja akkor is, ha közben látványos áru- és szolgáltatáshalmaz tetején trónol.

A szocialista társadalom egyik alapvető jelensége a munkaerő áruként való funkcionálásának megszűnése. Ez azt jelenti, hogy a szocialista társadalom dolgozó embere nem idegeníti el munkavégző képességét olyan személy vagy szerv részére, amely azt az ő alapvető érdekeitől — osztályérdekeitől — független, azzal ellentétes célokra használja fel. Ez nem pusztán politikai és közgazdaság-elméleti igazság: gyakorlati következményei vannak. Néhány fontosabb ezek közül:

a) Ha a munkaerő nem áru, a lakossági fogyasztás mértékét elvileg nem a nemzeti munkaerő újratermeléséhez szükséges termékek és szolgáltatások értéke határozza meg, hanem közvetlenül a nemzeti munkateljesítmény mértéke. Ilyen értelemben a népgazdaságot egy gigantikus méretű termelőszövetkezetként lehe-

felfogni, amely az évi nettó termékből „oszthatatlan", és „felosztható" alapokat képez, és végül is „munkaegységet" fizet. A „munkaegység" reálértékét a társadalom átlagteljesítménye szabályozza, az egyéni teljesítménytől viszont a megszerzett „munkaegységek" száma függ.

b) Ha a gazdálkodás hatékonyságának objektív, össztársadalmi mércéje nem a vállalkozó egyéni haszna, hanem a lakossági (egyéni és közületi) fogyasztási végeffektus nagysága — megfelelő szerkezetben —, akkor adott történelmi, fejlődési szakaszban *ideiglenesen* elképzelhető a *társadalom* számára hatékony tevékenység akkor is, ha az egyelőre nem gyarapítja a „fel nem osztható" termelési alapokat, hanem „csak" tisztes megélhetést biztosít a lakosság valamekkora hányada számára. Természetesen ez nem lehet *végleges* megoldás, mivel a csak megélhetést biztosító termelőtevékenységeket a többi, hatékonyabb termelőterület költségére — azaz rovására — kell a társadalomnak fejlesztenie. Ebben az esetben három kiút kínálkozik:

— vagy *érdemes* a társadalmi termelés magas hatékonyságú szektorának ezt a befektetést megtennie, mivel az adott — éppen csak eltartó — terület későbbi felfutása meghatványozza az egész népgazdaság hatékonyságát (ez történt az ipar új ágaival az iparosítás kezdeti szakaszán: a finanszírozó alapvetően a mezőgazdaság volt; majd, egy évtized múlva megfordult a helyzet, a kiépült ipar részben finanszírozta a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezését és technikai rekonstrukcióját);

— vagy *kénytelen* a társadalom ezeket a területeket egy ideig fenntartani, például a foglalkoztatási gondok megoldása vagy az adott termelés kiesése következtében fellépő importszükséglet exportellenértéke fedezésének nehézségei miatt (a magyar gépipar és könnyűipar egy elmaradottabb részénél például jelenleg az importtal való pótlás a legnagyobb probléma);

— vagy pedig *elsorvasztja* a társadalom ezeket a felhalmozási alapokat nem vagy csak kevéssé gyarapító tevékenységeket, és az ott dolgozó lakosságot hatéko-

nyabb helyekre irányítja át — gondoskodva persze kellő technikai felszerelésükről és szakképzésükről, máskülönben az átcsoportosítás a hatékony területeket is degradálni képes.

Mindenesetre a munkaerő áruvoltának megszűnése — az egyik olyan új közgazdasági összefüggés, amely az elmaradott termelőerőkkel rendelkező szocialista országokat képes volt elszakítani az *azonnali* rentabilitás *abszolút* követelményétől és így lehetővé tenni a stratégiai fejlesztési programok gyors ütemű végrehajtását. Vállalati és egyéni szinten ennek ellenére a munkaerő úgy viselkedik, *mintha áru volna.* Az egyén munkahelyválasztási döntését — de még szakmaválasztási döntését is — befolyásolják az elérhető keresetek. A vállalat — tehát a technológiailag megszervezett dolgozói kollektíva — számára a munkaerőre fordított költségek természete nem különbözik a berendezésekre; energia- vagy anyagvásárlásra fordított költségekétől, ennek következtében a vállalat is *reálisan mérlegel* az eleven munka és az őt helyettesítő holt munka alkalmazásának alternatívái között.

Az egyén számára a kalkuláció jelentős tényezője marad a szocializmusban is munkaerejének újratermelhetősége. Igaz, hogy az újratermelési költségek jelentős hányadát a társadalom viseli, attól függetlenül, hogy az egyén milyen mértékben járul hozzá a társadalom gazdagságához, a megélhetés döntő hányada azonban változatlanul egyéni zsebből kerül kifizetésre. A vállalat számára dolgozóinak honorálására fordítandó, szétosztásra kerülő összeg végső soron egy sajátos *jelzőrendszer* részeként működik, amely az általa megmozgatott termelési tényezők mennyiségét és arányait hivatott, mint a gazdálkodás hatékonyságának összetevőit, mérhetővé tenni. A bér a vállalat számára nem a munkaerő újratermelésének ára, hanem a vállalati újratermelési folyamatban lekötött emberi termelési tényező mennyiségét és minőségét szimbolizáló mutatószám, amelynek pénzformája a többi termelési tényezővel való összeha-

sonlítást, a helyettesítési alternatívák számítását hivatott lehetővé tenni. A ráfordított eleven munka sem a vállalatnak, sem a népgazdaságnak nem abba a fogyasztási cikk- és szolgáltatástömegbe kerül, amelyet a lakosság a béréért — és azon kívül, a társadalmi juttatások keretében — igénybe vesz, hanem *tényleges emberi erőkifejtésbe,* amely mögött persze háttérként az elfogyasztott javak tömege is ott lappang, de nem a szó szoros értelmében vett költségként, hanem az újratermelési folyamat végeredményének, közvetlen céljának minőségében.

Lehet-e a külpiacon komparatív előnyöket szerezni „olcsó munkaerővel"?

Amikor az adott vállalat a hazai piacon elsősorban azért versenyképes, mert az általa termelt termékek költségszintje a fajlagos bérráfordítás miatt kisebb az átlagosnál, azt bizonyítja, hogy a termelési tényezők műszakilag lehetséges kombinációiból azt az optimumot választotta ki, amely egyben az elevenmunka-felhasználás minimumával is számol. Az azonos vagy helyettesíthető terméket gyártó egyéb hazai vállalatok ugyanis, ami a kifizetendő bérek fajlagos (egy dolgozóra jutó) színvonalát illeti, nagyjából azonos feltételek között működnek, a bérek közterhei is azonosak.

Egészen más a helyzet akkor, ha a népgazdaság külpiacon próbál versenyképes pozíciót elérni. A vele versenyző árukat ugyanis olyan országokban termelik, ahol a hazai viszonyoktól eltérő *termelékenységi* és *bérviszonyok* vannak. Ha a társadalmi munka termelékenységi színvonalát is, a társadalmi fogyasztás színvonalát is 100-nak (vagyis összehasonlítási alapnak) vesszük, abban az *A* országban (vagy országcsoportban), amelynek

termelékenységi és költségviszonyai meghatározóak a világpiaci csere arányai szempontjából (a valóságban ez a fejlett tőkésországok csoportja), akkor a többi országban a következő alaplehetőségek állhatnak fenn:

A fajlagos termelékenységi és fogyasztási szint viszonya a különböző jellegű országokban

Megnevezés	A	B	C	D
Termelékenységi szint	100	50	50	50
Fogyasztási szint	100	50	60	40

A *B*, *C* és *D* országokban a termelékenységi szintet az egyszerűség kedvéért egyaránt az *A* ország termelékenysége felének vettem. A három ország között a fogyasztás szintjében van különbség.

A *B* ország fogyasztási szintje arányos az *A*-éval: amennyivel kevésbé termelékenyen dolgoznak, annyival szerényebben fogyasztanak. A *B* ország társadalmi munkaerőköltségei tehát *viszonylagosan* arányosak az *A* (világpiaci árakat meghatározó) országéval. Bárki termel és exportál olyan terméket, amelyet a világpiacon az adott körülmények között normális feltételek mellett el lehet adni — az exportgazdaságossága azonos lesz az *A* országéval. Csak éppen az 50%-os fogyasztási szint a munkaerő bővített újratermelését jóval szűkebb keretek között engedi meg, mint ahogyan az *A* ország 100-as szintje.

A példabeli *C* ország aránytalanul magas szinten fogyaszt termelékenységéhez képest. Egyelőre ne firtassuk ennek okát: pazarol-e vagy erőt gyűjt a munkaerő magasabb szintre való emeléséhez. A piacon mindkét esetben úgy jelenik meg, mint La Fontaine meséjének tücske: „vígan él", nem gondolva a versenyképességgel. A társadalmi munkaerő költségei ugyanis magasak lesznek a determináns 100/100-hoz viszonyítva: hiába fogyaszt egy *C* országbeli dolgozó 40%-kal kevesebbet, mint az *A* országbeli, viszonylagosan, termelékenységé-

hez képest „túl jól" él. A *C* országból származó árukat ezért vagy nem lehet eladni (mert drágák), vagy pedig a költségek és a világpiaci ár különbözetét a *C* ország költségvetéséből kell pótolni: ez esetben a *C* ország kevesebbet halmozhat fel termelékenységi szintjéhez képest, mint az *A* vagy a *B*.

A La Fontaine-i hangya szerepét a fenti sémában a *D* ország játssza: termelékenysége ugyancsak a fele a determináns országénak, de fogyasztása csak 40%-a. Ő — csakis ő — mondhatja el, hogy világpiaci hasznot húz a lakosság szerény fogyasztásából. Végeredményben arról van szó, hogy a *D* országban a népgazdasági „munkaegység" értéke aránytalanul kisebb annál, amit a termelékenység alapján reálértékben a dolgozó lakosságnak — normál felhalmozás mellett — ki lehetne osztani. Amennyiben a külkereskedelmi árak közvetítésével ez a differencia *teljes mértékben realizálódik*, semmi egyéb nem történt, mint ami a belső piacon is végbemegy: a lakossági fogyasztás mesterséges visszatartása a felhalmozás növelése céljából. Ebben az esetben persze az áru a világpiacon nem versenyképesebb azokénál, akik a munkaerőköltséget arányban tartják a termelékenységgel. Amennyiben viszont a differencia egy része vagy egésze exportárengedmények révén a *külföldi partnerhez kerül*, úgy az ország — a világpiaci elhelyezhetőség növelése végett — a nemzeti munka által termelt érték egy hányadának realizálásáról lemond a partner javára. Ennek a köznapi szóhasználatban több elnevezése van: az importőr ország alacsony árak által szorongatott konkurrensei „dömpinget" szoktak emlegetni, a felhasználó (importőr) által leszorított árak miatt kényszerhelyzetben levő exportőr pedig „határokon keresztüli kizsákmányolást". A nemzeti bérdifferenciákon — a munkaerő újratermelésének nemzeti költségkülönbözetén — alapuló külgazdasági előnyszerzés tehát *mítosz*.

A „tücsök" és a „hangya". A munkaerővel való rablógazdálkodás két modellje

A munkaerő újratermelési költségei általában a társadalmi termelékenységgel arányosak. Ha a tényleges munkaerőköltség ennél *nagyobb*, úgy a társadalom *túlfogyaszt*. A túlfogyasztás származhat abból, hogy a jövedelmi skála túlságosan széthúzott, vannak aránytalanul magas jövedelmű rétegek, amelyek pazarló jellegű, luxusfogyasztása erős belső demonstrációs hatást kelt, és a bérpolitika az alulról jövő nyomásnak nem tud ellenállni (például Olaszország esetében), ennek következtében a lakosság viszonylag széles körében ésszerűtlen fogyasztási szerkezet alakul ki, amely végül is a nemzeti fogyasztási pazarlásban kifejeződik (annak ellenére, hogy jelentős rétegek esetleg a „szegénység" szintjén vannak). Abból is származhat túlfogyasztás, ha a társadalom a termelékenységi szintet meghaladó mértékű anyagi eszközöket fordít a munkaerő bővített újratermelése társadalmi feltételeinek javítására, például oktatásra, egészségvédelemre, a fizikai munka megkönnyítésére, munkavédelemre, környezetvédelemre stb., miközben a személyes jövedelmek színvonalát nagyjából azon a szinten hagyja (például az egyéni érdekeltség megőrzése végett), mintha mindezen költségeket továbbra is az egyéneknek kellene fedezniük. A túlfogyasztást mindkét esetben inflációs nyomás kíséri, amely ellenőrizhetetlen jövedelmi és fogyasztási szerkezeteket hoz létre, és végső soron a társadalmi fogyasztás és a termelőerők fejlődése sajátos dialektikájának egyensúlyát veszélyezteti.

A külgazdasági kapcsolatokban ez az inflációs nyomás a cserearányok romlásában jelenik meg, és végül is tovagyűrűzik a felhalmozási és/vagy a fogyasztási színvonal korrekciójáig. Elodázni lehet ezt a korrekciót kül-

földi kölcsönfelvétellel, véglegesen kiküszöbölni nem. Magyarán, a termelékenységi szintet relatíve meghaladó fogyasztás hosszú időn keresztül járhatatlan út. Ha a társadalom a munkaerő bővített újratermelésének *minőségi* tényezőit gyorsabban akarja a lakosság rendelkezésére bocsátani, mint ahogy az a történelmileg kialakult fogyasztási szerkezetből automatikusan következne, úgy a fogyasztás egyéb elemei területén igen racionális és takarékos, tervszerű politikára van szükség.

A másik véglet sem járható út. Ha ugyanis a tényleges fogyasztási szint a munkaerő bővített újratermelési költségeit *hosszú időn keresztül* nem fedezi, a lakosság életmódja fokozatosan hozzáidomul a *racionális keresletek* vég nélküli elhalasztásához, illetve a kerülő utakon való kielégítéséhez: vagy igénytelenné válnak az emberek, és ez termelőmunkájukban is megnyilvánul, vagy pedig energiájukat a társadalmi termelőtevékenység fő áramlatain kívül eső területeken gyümölcsöztetik („maszekolnak"). Ez utóbbi még a jobbik megoldás, vagy inkább a „kisebbik rossz", mivel *valamilyen* értéket mégiscsak létrehoz. A meglevő munkaerő *racionális kifejtését* és a munkaerő *minőségi* bővített újratermelését azonban mindenképpen gátolja: az a villamosmérnök például, aki munkahelyén minimalizálja „energialeadását" azért, hogy szabad idejében ne pihenjen és ne tanuljon, hanem háztartási gépeket járjon javítani, vagy egy kisiparosnál szakmunkási szinten dolgozzék, tehetségének mai és jövőbeli pazarlását választja, és ez a választása végső soron társadalmilag káros hatású, még akkor is, ha törekvését *emberileg* teljesen meg lehet érteni.

A „hangya" szerepét választó ország tehát évtizedes távlatban ugyanúgy pazarol, mint az, amelyik a „tücsök"-modellt valósította meg. Ha a tényleges fogyasztási szint az újratermelési költségeknél hosszú időn keresztül alacsonyabb, úgy a nemzeti felhalmozás ugyan gyarapodik, de hosszú távon összeütközésbe kerül a szűkítetten reprodukálható munkaerő fizikai vagy intellek-

tuális teljesítőképességével. Rosszabb esetben a munkaerőn „megtakarított" értékmennyiség kivándorol az országból, és a partnernél válik *monopolista extraprofittá.*

Azt hiszem, mindennek átgondolása után nem kell különösebben bizonyítani, hogy a relatíve (tudniillik a termékenységhez képest) alacsony elevenmunka-költségből származó többletfelhalmozás nem *komparatív előny* — mint ahogyan azt általában hisszük. A termelékenységi színvonalhoz képest leszorított fogyasztási színvonal nem ugyanolyan adottsága egy társadalomnak, mint a kedvező klíma vagy a kimagaslóan magas, tradicionális műszaki kultúra egyes feldolgozó ágazatokban, hanem a lakosság széles rétegei és a központi gazdaságvezetés közötti demokratikus (vagy kevésbé demokratikus) „megállapodás" kérdése: célszerű-e a nemzeti jövedelem viszonylag magas hányadát felhalmozni — és egy ideig szerényebben élni —, vagy nem. Amennyiben olyan „megállapodást" sikerül társadalmi szinten létrehozni, hogy a lakosság — a fejlődés meggyorsítása vagy a külgazdasági egyensúly fenntartása céljából — némely, soron következő szükségleteinek kielégítését ideiglenesen elhalasztja, akár a felhalmozás növelése, akár az exportárak leszorítása és ezáltal a devizabevételek növelése céljából, ez a népgazdaságnak partnereihez viszonyított termelékenységi szintjét vagy ennek különböző termelőtevékenységek közötti, a partnerekétől eltérő mértékű és irányú szóródását (az előbbi a nemzetgazdaság általános versenyképességének, az utóbbi a komparatív előnyszerzésnek anyagi alapja) nem érinti.

Mindez nem jelenti azt, hogy ilyen „megállapodást" semmilyen körülmények között nem lehet kötni. Van, amikor a körülmények egyenesen kényszerítővé teszik azt, hogy a lakosság jóléte messze elmaradjon a relatív termelékenységi szintje mögött: például háború vagy hidegháborús feszültség körülményei között, az iparosítás beindulásának szakaszában, nagy természeti csapások esetén stb. Nagyon fontos azonban, hogy az alulfo-

gyasztás *mértéke* ne váljék nagyobbá, mint amekkorát a kivételes helyzet megkíván, és *ne tartson tovább,* mint ameddig a helyzet megköveteli. E két arány betartása ugyanis a lakosság számára érthetővé és elviselhetővé teszi az áldozatvállalást, és az életkörülmények által nem kompenzált többletenergia a munkaerő minőségi bővített újratermelésének folytatására fog fordítódni. Ellenkező esetben súlyos csorba eshet a jólétérzeten, nemcsak statikus, hanem dinamikus értelemben is, és ez a termelőerők jövőbeli fejlődését hátrányosan befolyásolja.

A munkaerő minőségi bővített újratermelése mint a jólét szinonimája

Végeredményben a jólét és a termelékenység foka egymást determinálja, amit a gazdaságpolitikának dinamikus egyensúlyban kell tartania. Minél racionálisabb a jövedelmek és a fogyasztás szerkezete, annál nagyobb társadalmi energiák szabadulnak fel a munkaerő *minőségi* értelemben vett bővített újratermelésére — ami a tartalmasabb, értékesebb és nagyobb jólétben leélt életet is jelenti az egyén számára, és egyben hatékonyabb termelést az egész közösség számára.

Minél magasabb szakképzettséget, nagyobb figyelemösszpontosítást, felelősségvállalást követel ugyanis a munka, annál több értéket termel. A bonyolult munka az egyszerűnek többszöröse. Nemcsak a termelékenység magasabb, hanem a tényleges munkakifejtés is nagyobb, tehát az időegység alatt előállított termék nagyobb értékű lesz, mégpedig oly módon, hogy a használati értéke is gazdagabb, ennélfogva a társadalomnak *megéri* a nagyobb fajlagos munkatartalom megfizetése.

A munka bonyolultsági fokának növelése azonban a társadalomtól bizonyos költségek előlegezését követeli

meg, mégpedig több nemzedéken keresztül. Ezek a költségek háromfélék:

— közvetlen általános és szakképzési költségek;
— a termelési kultúra fejlesztésének költségei;
— az életmód kulturáltságának fejlesztési költségei.

A háromfajta társadalmi erőfeszítés egy komplexumként jelentkezik: bármelyik elhanyagolása rendkívüli mértékben képes lerontani a többiek hatásfokát, ami a munkaerő értékalkotó képességének növekedését mint végeffektust illeti. Ugyanakkor a három tényező arányos fejlesztése erősítőleg hat mindegyikre egyenként is. Az igényes oktatási rendszer hatékonyságát például növeli a műszaki és szervezési kultúra szempontjából ugyancsak igényes munkahelyi környezet, mindkettő hatékonyságát jelentősen leronthatja a fogyasztási cikkekben mutatkozó áruhiány vagy a közlekedési, egészségügyi stb. infrastruktúra elhanyagoltsága. A gazdaságpolitikának arra kell törekednie, hogy ne keletkezzék mély szakadék e három tényező között. A képzés, a munkahelyek szervezettsége, műszaki „légköre", a mindennapos élet kulturáltsága olyan érintkezési pontja a termelőerők fejlesztésének és a jóléti politikának, amely bizonyos szempontból ugyanolyan beruházásnak fogható fel, mint a termelékenységet növelő új állóalapok létrehozása.

Természetesen sem a képzéssel, sem a munkahely műszaki színvonalának növelésével, sem az élet kulturáltságának emelésével kapcsolatos költségek nem írhatók egyértelműen az értéktermelő képesség növekedésének számlájára. Ezen a területen nem mutathatók ki olyan közvetlen összefüggések, mint a termelőberuházások és a termelékenység növekedése között. Az összefüggés *áttételes*, és minden egyes konkrét kapcsolatát tekintve *sztochasztikus* jellegű, de létezése tömegméreteit tekintve vitathatatlan. A nemzeti munka bonyolultsági fokának növekedése nem hozható egyértelmű, közvetlen függvénykapcsolatba még a szakmai képzésre fordított kiadások növekedésével sem — ahol pedig a

leginkább kínálkozna az ok-okozati összefüggés. Ugyanakkor a szakmai képzés elhanyagolása előbb-utóbb fékező erővé válik a népgazdaság egészének teljesítőképességét tekintve. Hasonlóképpen, a lakásviszonyok kulturálatlanságának foka nem mutatkozik meg *azonnal* a dolgozó lakosság alacsony fajlagos értékteljesítményében. Kétségtelen azonban az okozati összefüggés a teljesítmények *minőségének* elégtelensége és a között, hogy a rossz lakásviszonyok miatt a dolgozó lakosság pihenési, regenerálódási viszonyai kedvezőtlenek. A *szakképzésre* fordított költség maga is összetett: az alapképzés és az időnkénti továbbképzés, illetve kiegészítő képzés összegéből tevődik össze. Az *általános képzés* költségei is két összetevőből állnak: az iskolai képzés és a népművelés költségeiből. A *munkakörülmények* kulturáltságára fordított költségek három fő alkotórészből tevődnek össze: a technikai felszereltségre, a munkafolyamat megszervezésének költségeire és a biztonságos, higiénikus munkakörülmények, valamint a munkásellátás költségeire (munkavédelem, munkahely tisztasága, higiéniája, üzemi étkeztetés, szociális létesítmények stb.). Az *életkörülmények* költségei igen sokrétűek, és sokféleképpen csoportosíthatók: a hagyományos statisztikai csoportosítás szerint is (élelem, ruházat, lakás, közművek, iparcikkek, tartós fogyasztási cikkek, szolgáltatások stb.), és funkcionálisan is (a munkát végző egyén fizikai létfenntartására fordított költségek — áruk és szolgáltatások egyaránt; a család fenntartására fordított költségek; a „társadalmi elvárás" kielégítésére fordított költségek, illetve költségtöbbletek). Ez utóbbi — bármilyen hasznos is az elemzés szempontjából, statisztikailag ma legfeljebb csak felbecsülhető, de nem számítható.

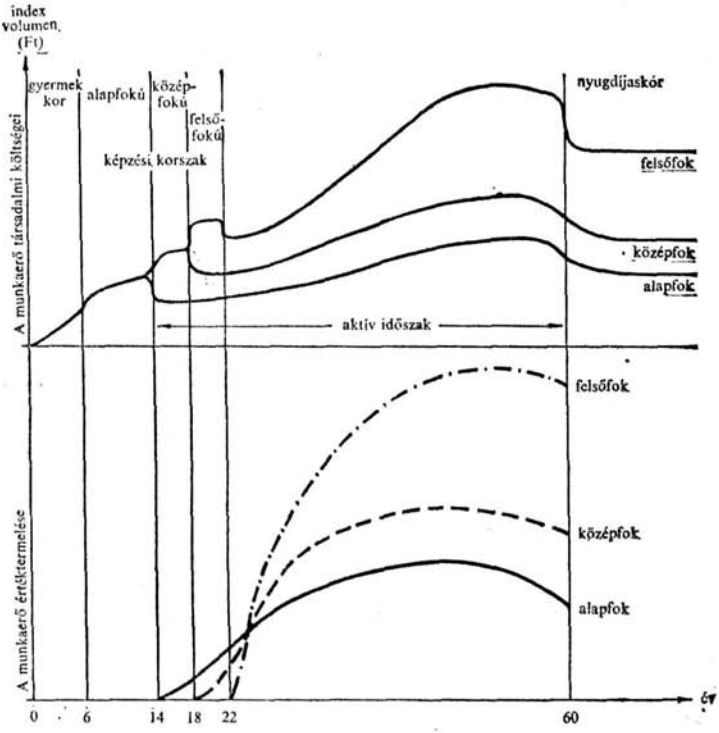
Amikor „költségekről" beszélünk, nem szabad természetesen elfelejtenünk, hogy ezek által nem a társadalom tagjaitól elidegenedett döntési központok vásárolják meg az előbbiek munkaerejét, hanem a fentebb említett „termelőszövetkezet" kalkulálja a „tagság" által termelt és felhasznált javakkal a jövő érdekében való

gazdálkodás racionalitását, amelynek egyik legfontosabb eleme az emberi termelőerő fejlődésének elősegítése. Itt, az aktív lakosság értéktermelő képességének növelése területén válik a legszorosabbá az összefonódás a szocialista társadalomban a gazdasági fejlődés mint eszköz és a lakosság *értelmes és tartalmas jóléte* mint cél között. *A társadalmi munka bonyolultsági fokának növelésére fordított „költségek" és a társadalom által megtermelt értékek viszonya ezért közös mutatója a gazdálkodás és az életmód hatékonyságának, racionalitásának.*

Az ilyen értelemben felfogott „költségek" részben *folyó*, részben *beruházás* jellegű kiadások, és egészükben véve a munkaerő *aktív időszakára* számítandók (a nyugdíj reálértékét is beleértve); ilyen módon kapjuk meg azt az összeget, amibe a társadalom egy tagjának a léte a társadalom egészének „kerül". Ezt szembe kell állítani azzal az értékkel, amit egy ember élete folyamán a társadalom számára létrehoz, akár a termelés, akár a szolgáltatások területén.

Az ábra felső diagrammja a munkaerőre fordított társadalmi költségeket jelzi. Az 1—6 éves korig terjedő időszakban a költségek még főleg a létfenntartás költségei, amelyeket a család és a társadalom közösen visel. 6—14 éves korban a görbe meredekebbé válik: a létfenntartás költségeihez ugyanis hozzáadódnak az általános iskolai képzés — teljes mértékben társadalmilag viselt — kiadásai. A lakosság azon hányadánál, amelyik 14 éves korban befejezi a rendszeres képzést, itt a költséggörbe leesik: a „beruházási" folyamatot a „dinamikus állagmegóvási" folyamat váltja fel. (Elnézést kérek az olvasótól ezért a látszólag embertelen kifejezéshasználatért: azonban komolyan veszem, hogy a munkaerőképzést valódi beruházási folyamatként fogom fel, minthogy a társadalom szemszögéből, legalábbis *egyik* szemszögéből az is. Tehát engedtessék meg a gondolat végigvitele, és közben mindig tartsuk szem előtt, hogy e beruházási folyamat egyben *emberi sorsok* alakítása is.

12. ábra



A kettő nem ellentétes egymással, hanem — egy szocialista jóléti modellben — feltételezi egymást.) A „dinamikus állagmegóvás" — a társadalmilag hasznos teljesítményért kifizetett bér arányában történik. Itt tehát belép az alsó görbe is (folytatólagos vonal): a teljesítményé. A kettőnek — erről már volt szó — bizonyos arányban kell lennie, máskülönben a munkaerő veszít értéktermelő képességéből, egyénileg pedig felborult társadalmi pozíciójának egyensúlya.

A középfokon kiképzetteknél 14—18 éves kor között a költséggörbe ismét meredekké válik: a szakmunkás,

érettségizett ember a társadalomnak többe kerül induló beruházásként is és „állagmegóvási" költségeit tekintve is, mint az általános iskolát végzett. Ezt nagyobb hasznos teljesítménygörbével kell „meghálálnia", amire a magasabb képzettség, műveltség alkalmassá is teszi. Ugyanez fokozottan érvényes azokra, akiket a társadalom 18 éves korukban sem állít be a termelésbe, hanem 21—23 éves korukig továbbképzi őket.

Végeredményben a társadalom „költségei" egy-egy tagjára vonatkozóan egyenlőek a születéstől az elmúlásig felhalmozódott „beruházási" és „állagfenntartási" jellegű költségek összességével. Annak a társadalmilag hasznos tevékenységnek, amit egy átlagos, alap-, közép- vagy felső fokon kiképzett ember egész élete folyamán kifejt, mindenképpen értékesebbnek kell lennie a ráfordított beruházásnak és folyó fogyasztásának („állagmegóvás") egy életen keresztül számított értékénél, mégpedig két oknál fogva. Egyrészt a létrehozott érték a termelő, államigazgatási és honvédelmi beruházások forrása is. Másrészt a következő generáció kiképzési költsége nagyobb, mint az adott nemzedéké, és ezt a mai aktív lakosságnak kell finanszíroznia. (Matematikai nyelven fogalmazva, a „teljesítménygörbék" alatti területeknek annyival kell meghaladniuk a „költséggörbék" alatti terület nagyságát, amennyi az adott nemzedék hozzájárulása a produktív felhalmozáshoz.)

Végeredményben *a társadalom annál racionálisabban rendezi be saját életét — beleértve ebbe a jólét fejlesztését csakúgy, mint a termelését —, minél inkább meghaladja az aktív lakosság reális értéktermelő teljesítménye a munkaerő bővített újratermelésére fordított költségeit.* Ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy a gyermekkori neveltetés, a szakképzés és továbbképzés, valamint a nyugdíj és a szociális infrastruktúra költségeit mennyiben viseli a társadalom, és mennyiben terhelik e költségek az előző vagy egy adott generáció egyéni költségvetését: ez csak azt határozza meg, hogy ezek a költségek részei-e a kézhez kapott bérnek, vagy

sem. Ha az oktatás, egészségügy, nyugdíj és még egy sor egyéb munkaerő újratermelési tényező társadalmasított, a tényleges bér arányosan kisebb lehet. Amennyiben ezek áruvá válnak, úgy a reálbér részét képezik. Az a lényeges, hogy az egyén a képességeinek megfelelő szolgáltatásokhoz minden körülmények között hozzájuthasson.*

A különböző fokon képzett, különböző munkahelyi körülmények között dolgozó és különböző fogyasztási színvonalon levő lakossági csoportok egymáshoz vagy az aktív lakosság egészéhez viszonyított optimális aránya történelmileg minden társadalomban adott. A rendkívül sokrétű lépcsőzeti fokokat leegyszerűsítjük három fokozatra (alapfok, középfok és felsőfok). A három társadalmilag szükséges átlaga a lakosság értéktermelő képességének átlagos színvonala. Az „alapfok" az egyszerű munkát jelenti, a „középfok" az intelligens és kifogástalan adaptálásra képes munkát, a „felsőfok" pedig az intenzív (a termelőerők és a társadalmi szervezettség továbbfejlesztésére is képes) munkát. A három alapfokozat között persze végtelenül sok átmenet található, ezektől azonban e helyütt eltekintek. Azt, hogy egy adott időpont aktív lakosságának létszáma hogyan oszlik meg e három fokozat között, a termelőerők fejlettsége, valamint a társadalom fejlődési lendülete

* Ez nem jelenti azt, hogy a kielégítés megszervezésének módja közömbös. Véleményem szerint a társadalmasított megoldás — amennyiben nívósan van megszervezve — a társadalom távlati érdekei szempontjából is jóval célravezetőbb, a társadalmi költségek szempontjából pedig jóval gazdaságosabb, mint az árualapon megszervezett rendszer. Ha viszont felszereltsége elhanyagolt, az ott dolgozókat rosszul fizetik, és a szolgáltatást rosszul szervezték meg, úgy a költségteher egy része áthárúlik az egyénekre akkor is, ha kézhez kapott jövedelmébe ez nincs beszámítva. Ilyen esetben a lakosság vagy elhanyagolja ezeket a fontos szolgáltatásokat, vagy pedig egyéb létfeltételei rovására kénytelen — *de facto* — megvásárolni. A rendszer tehát célját veszti: ahelyett, hogy elősegítené a munkaerő értékalkotó képességének maximális kibontakoztatását, fékezni fogja azt.

együttesen határozza meg. Minél fejlettebb termelőerőkkel rendelkezik egy társadalom, annál nagyobb szüksége van a felső fokon értéktermelő egyénekre. Amennyiben a szakképzettségi, munka- és létkörülmények társadalmi szintű biztosítása az optimális lakossági megoszlásnak hosszabb időn — gyakorlatilag egy emberöltőn — keresztül nem felel meg, úgy maradandó károsodás megy végbe a lakosság értéktermelő képességében. A „felsőfokú" réteg például, ha munkakörülményei vagy életkörülményei nem felelnek meg a képességeinek, alacsonyabb fokú tevékenységre van kényszerítve, nem képezheti magát kellőképpen, nem regenerálhatja munkaerejét, és előbb-utóbb invenciós képessége visszafejlődik. A „középfokú" vagy „alapfokú" réteg, ha egy fokozattal magasabb munkakörülmények közé kerül, gazdaságtalanul használja a rendelkezésére bocsátott termelési eszközöket, ami végső soron a népgazdasági egyensúly megbomlására és így az életszínvonal csökkenésére vezethet. Ugyanakkor az értékképzési fokozatok szerkezetében bizonyos feszítettségnek is kell lennie: az *n*-ik generációnak a munkaerő folyamatos újratermelését az *n*+*1*-ik generáció szükségleteihez és feladataihoz kell méreteznie. Ennek megfelelően *az adott generáció „hozamának" meghatározott hányada a következő generáció többletképességét előkészítő többletráfordításra megy. Ezt a differenciát lehet analóg módon kezelni a népgazdasági termelőfelhalmozással. Minél ambiciózusabb egy társadalom fejlődési igénye — és minél inkább rá van szorulva arra, hogy a társadalmi teljesítményt a javakba foglalt bonyolult munka többlete árán gyarapítsa —, felhalmozásának annál nagyobb hányadát kell arra fordítania, hogy a munka bonyolultsági foka növekedésének feltételeit javítsa.*

Továbbá, minél kisebb a gazdaság, annál kevesebb reménye van arra, hogy anyagi és szellemi erőforrásai széles szakmai területen tendálhatnak a „felsőfokú" réteg felé. Az aktív lakosság fajlagos értéktermelő képességének — vagyis az ország általános technikai kultú-

rájának — növelése ezért csak *szelektíven mehet végbe, a feltételjavítás lépcsőzetességének elve alapján.* A fő cél

— a lakosság minél nagyobb hányadának képessé tétele arra, hogy közepes bonyolultságú munkát végezzen;

— azokon a szakmai pontokon, ahol az ország szellemi tőkéje a leggazdagabb és legmagasabb rendű, koncentrálni és gyorsan fejleszteni a felsőfokú bonyolultságú, intenzív jellegű munkát. A nemzeti munka *értéktermelő képességének* növelésére irányuló erőfeszítéseket nem szabad összekeverni a munka *termelékenységének* növelésére irányuló erőfeszítésekkel. A termelékenységet a népgazdaság összes, fejleszthető és fejlesztendő területén, valamint mindhárom bonyolultsági fokozatban növelni kell, *eközben* szükséges a lakosság értékalkotó képességét szelektíve fejleszteni. Ez utóbbi komplexebb és nagyobb távlatokban megtervezendő feladat: az egész gazdaság és az életmód együttes fejlesztési stratégiáját átfogja mint *egyik alapcél.*

*

Nem volna reális arra törekednünk, hogy öt-tíz év alatt minden porcikájában kifejlesszünk egy ideális szocialista életmódot, ehhez ma még sem a beruházási, sem a kulturális-tudati feltételeink nincsenek meg. Arra azonban érett az idő, hogy ne tegyünk semmit az életmód szocialista irányba való formálódása *ellen* — még akkor sem, ha pillanatnyilag gazdasági és egyéb nehézségek („vásárlólekötés", munkaerő-gazdálkodási gondok, belföldi és külföldi demonstrációs nyomások stb.) a stratégiailag nem kívánt irányban, rövid távon nagyobb könnyebbséget is kínálnak. Arra is érett a helyzet, hogy véges erőinket nagyobb mértékben és átgondoltabban koncentráljuk a szocialista életmód kiformálására. *Mindenekelőtt javítani kell valamit a lakásépítés és -elosztás területén, nem utolsósorban a fiatal generáció létbiztonságának növelése céljából, továbbá jelen-*

tős színvonal-emelkedést kell elérni belátható időn belül az alsó- és középfokú oktatásban, valamint az egészségügyi ellátásban.

Az MSZMP XI. kongresszusa, felmérve az eddigi fejlődés során elért eredményeket, valamint számot vetve a nemkívánatos jelenségekkel is, olyan életszínvonal-programot emelt határozat rangjára, amely az életmód szocialista elemeinek fokozatos erősödése irányába húz. A kongresszusi határozat a többi között kiemeli:

a) a dolgozó lakosság különböző rétegei jövedelmének arányos emelkedésének szükségességét, beleértve ebbe az egészséges jövedelemarányok folyamatos fenntartására irányuló, körültekintő bér- és jövedelempolitikát;

b) a több és minőségileg jobb közszükségleti cikkekkel való ellátás szükségességét;

c) a fogyasztói árak központi kézbentartását, az árpolitika következetes összhangjának biztosítását életszínvonal-politikánk alapelveivel;

d) az állami lakásépítés aránya növelésének szükségességét, a szocialista társadalompolitikai alapelvek következetes érvényesítését a lakásgazdálkodásban;

e) a fiatal generáció képzési és nevelési színvonala, valamint a gyermekes családok szociális helyzete javításának szükségességét;

f) az időskorúak szociális problémái fokozatos enyhítésének és megoldásának szükségességét;

g) az egészségügyi ellátás és a szabad idő kulturált felhasználása színvonalának szükségességét.

„Világosabban kell körvonalazni — írja a kongresszusi határozat — szocialista távlatainkat, be kell mutatni a szocialista életmód fölényét a kapitalista életformával szemben. Fontos feladat a népünk, elsősorban a munkásosztályunk gondolkodásában és magatartásában kibontakozó szocialista vonások általánosítása és terjesztése."*

* Az MSZMP XI. kongresszusának határozata a párt munkájáról és a további feladatokról. A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1975. 177. old.

Mit várhat a magyar népgazdaság ettől a nagyméretű társadalmi, anyagi és intellektuális beruházástól?

Mindenekelőtt a lakosság megelégedettségének, kulturáltságának és józan fegyelmének, tehát emberi és társadalmi stabilizálásának növekedését: vagyis olyan energiák felszabadulását, amelyek *az ország legnagyobb kincsét, a szorgalmat és alkotókészségét sokszorozzák meg.* A magyar népgazdaságnak ahhoz, hogy munkát és kenyeret tudjon biztosítani minden munkaképes állampolgár számára, óriási mértékű külgazdasági kapcsolatokra van szüksége: földünk alkalmas a mezőgazdasági művelésre, ám ásványi kincsekben meglehetősen szegény. A mezőgazdaság ma a lakosság $^1/_5$-ét tudja foglalkoztatni, egy emberöltő múlva a mai mezőgazdasági népesség fele legalább kétszer annyi terméket tud majd előállítani, mint a mai mezőgazdasági termelés. Az ipar energia- és anyagszükségletének zömét importálnunk kell, a feldolgozott termékek nagy részét nemzetközi specializáció és kooperáció útján el kell cserélnünk a külfölddel ahhoz, hogy növekvő gazdasági jólétet tudjunk biztosítani. A magyar népgazdaság működésének hatékonyságát mindinkább az határozza meg, elismeri-e a nemzetközi piac a hazai, nemzeti munkaráfordítást társadalmilag szükséges, teljes értékű munkának. Minthogy gazdaságosan kitermelhető ásványi kincsek nem állnak rendelkezésünkre, *csaknem egyedül a dolgozó lakosság tehetségén és szorgalmán múlik az, hogy a magyar népgazdaság a világpiacon teljes értékűnek elismert termelékenységű munkával tud-e megjelenni.*

Ha megvizsgáljuk, melyek ma Magyarországon a társadalmi termelékenység növelésének — vagy ha úgy tetszik, a világpiaci versenyképesség növelésének — fő korlátai, csaknem valamennyiük mögött az egyének és kollektívák alacsony fokú megszervezettségét, a laza technológiai fegyelmet, valamint a gyors, bármi áron való egyéni és kollektív haszonszerzésre való törekvést találjuk. Ezek együttvéve összehasonlíthatatlanul sú-

lyosabban esnek a latba, mint a szakértelem hiánya vagy a fejlesztési eszközök elégtelensége.

Nyugodtan lehet állítani, hogy világpiaci versenyképességünknek ma legalább akkora ellensége a társadalom fegyelmének, kulturáltságának nem kielégítő volta, valamint az általános igénytelenség, mint akár az ország méreteinek kicsiny volta, akár termelőapparátusunk relatív műszaki elmaradottsága. Továbbá azt is nyugodtan lehet állítani, hogy az általános kulturáltságban való viszonylagos elmaradottságot nem lehet *pótolni* anyagi ösztönzéssel. A mértéktelenül adagolt jövedelemszerzési lehetőségek éppen a társadalom kulturáltságának hiányosságai folytán nem indokolnak magas technikai színvonalú termelést és intelligens külkereskedelmet, vagy pedig látszateredmények hajszolásába torkollnak. Természetesen ösztönözni kell, a több és jobb munkát honorálni kell, de ezzel párhuzamosan az anyagi ösztönzéssel legalább azonos nagyságú erőfeszítéseket kell tenni a társadalom stabilizálására és kulturáltságának növelésére. Ha megvizsgáljuk, mely nagyvállalatok képesek a világpiacon szellemi munkával telített termékekkel máris sikeresen megjelenni, azt tapasztaljuk, hogy ezek

— igen szelektív káderpolitikát folytatnak, magasra emelik a szakmai és *emberi* mércét dolgozóikkal szemben;

— sokat áldoznak a szakképzésre, szakmai továbbképzésre, és támogatják munkatársaik újítói-tudományos ambícióit;

— nem sajnálják az anyagi és szervezési-mozgósítási energiákat a dolgozók jóléti, kulturális és sporttevékenységének ösztönzésére, tisztaságot és rendet tartanak a műhelyekben, és kedvező feltételeket teremtenek a brigádmozgalom számára.

Ilyenformán stabilizálódik a szakmai és emberi szempontból kiválogatódott törzsgárda, fegyelmezett a technológiai folyamat, s fellendül a fejlesztő tevékenység is:

még akkor is, ha az egyes egyénekre jutó prémiumot vagy nyereségrészesedést a megnövekedett közösségi kiadások érezhetően szegényebbé teszik. Természetesen a vállalati kollektíva egészének kulturált megszervezése a világpiaci sikereknek csak *egyik* tényezője. Nem pótolhatja a szakértelmet, a korszerű technológiát, gyártmányokat és az okos piaci munkát; viszont kedvező társadalmi légkört teremt ahhoz, hogy a dolgozó kollektívában szunnyadó potenciális energiák helyes irányban szabaduljanak fel. Ami igaz egy-egy vállalat esetében, *fokozottan igaz az ország egészére nézve.* A szocialista életmód kifejlesztésére fordított politikai erőfeszítések és anyagi beruházások ezért nem pusztán „emberbaráti" célú anyagi áldozatok, hanem egy emberközpontú társadalom bölcs befektetései is egyben, amelyek a társadalmi jólétérzeten túlmenően — pontosabban: azon *keresztül* — pótlólagos termelőerőket, fejlődési forrásokat teremtenek.

Az a szocialista életszínvonal-politika, amely stabilizálja a társadalmat, koncentrálja a dolgozó kollektívák erejét, fokozza összetartását, továbbá a társadalom számára hasznos tevékenység függvényébe — és szigorúan csak e tevékenység függvényébe — helyezi az egyéni boldogulás mértékét, egyben olyan beruházás, amely a *magyar népgazdaság legfontosabb „természeti kincsét", az emberi tudást és szorgalmat hozza felszínre.* Úgyszólván semmi lehetőségünk nincs ezen kívül a világpiacon való helytállás esélyeinek növelésére, különösen a jövőben. A világgazdaság szerkezetében az elmúlt években végbement változások fájdalmasan érintették a magyar népgazdaságot — a külpiacon megjelenő magyar nemzeti munka több mint $^1/_4$-ével értékelődött le másfél év leforgása alatt —; ez a helyzet viszonylag hosszan tartónak ígérkezik, a többi között azért, mert e „természeti kincsünket" még nem sikerült teljes egészében feltárnunk és mozgásba hoznunk. A jövőt illetően nincs várni- és késlekednivalónk.

A kulturált és ésszerű jólét egyben gazdaságos is. Azonos mennyiségű importált anyagból, adott géppark és munkaerő segítségével nagyobb tömegű, illetve magasabb használati értékű termék termelhető. *Az életszínvonal növekedésének nem feltétlenül kell egyenesen arányosnak lennie a felhasznált nyersanyag- és energiamennyiséggel.* Az okosan megtervezett és megszervezett jólét — takarékos. Ez egyben mentesíti fizetési mérlegünket sok eddig elpazarolt vagy legalábbis rossz hatásfokkal felhasznált devizakiadástól, egyben pótlólagos exportárualapot teremt anélkül, hogy a fogyasztást meg kellene szorítani. Ellenkezőleg, a jóléti színvonal s egyben a társadalmi kielégítettségi érzet nőhet, párhuzamosan a jólét „fajlagos anyag- és energiaigényének" csökkenésével.

Végül, a szocialista típusú jólét olyan műszaki fejlesztést indukál, amelynek iránya egybeesik világgazdasági környezetünk követelményeinek változásával. A világgazdaság fejlődési tendenciája hosszú távon értékessé teszi a nyersanyag- és energiakímélő technikát, a nagy szakértelmet követelő termékek termelését, az alapvető társadalmi problémák megoldását elősegítő komplex termékrendszerek exportját, mint például az élelmiszertermelő, oktatási, egészségügyi, vízgazdálkodási, tömegközlekedési rendszerekét. A magyar népgazdaságtól a szocialista életmód kibontakoztatására alapozódó termelési és műszaki fejlesztési politika a többi között éppen ilyen rendszerek magas színvonalú sorozatgyártását követeli meg. A világpiacon ehhez hasonló termékekkel és létesítményekkel a következő évtizedekben bízvást megjelenhetünk, hatalmas kereslettel fogjuk szembetalálni magunkat.

•

A szocialista életmód kifejlesztése tehát nemcsak társadalompolitikai alapfeladat, hanem népgazdaságunk továbbfejlesztésének egyetlen járható útja is. A szocia-

lista típusú jólét megteremtésére irányuló gazdaságpolitika a magyar népgazdaság jövőbeli világgazdasági sikereit ihlető „múzsává" válhat. Ez indokolhatja egy világgazdasági szakember „elkalandozását" olyan területre, amely szigorúan szakmai szempontból távolról sem a sajátja.

Tartalom

Előszó a második kiadáshoz 5

A jólét és életmód értelmezéséhez 7

Fejlettség és fogyasztás 7
Fejlődés és fogyasztás 12
A fogyasztási szint viszonyításának dimenziói. A társadalmi jólétérzet és az életmód 18

A tőkés társadalom életmódja 25

A magas fogyasztási szinvonal forrásai a fejlett tőkésországokban 25
A fogyasztói piac manipulálása 27
A pazarlásra alapozott életforma 31
A pazarlás finanszírozása 36
Kapcsolat a pazarlásra alapozott életmód és a tőkés világgazdasági rend válsága között 37
Kiútkeresések a tőkés rend keretei között 52

A szocialista társadalom jóléti modelljének alapvonásai 61

A szocialista társadalom sajátosságai 61
A szocialista országok „öröksége" a kialakult életmód tekintetében 64
A jövedelmi és fogyasztási differenciák 69
A fogyasztói árak 82
Konfliktus a hagyományos jóléti ideál és az életforma változása között 95
A jóléti ideál torzulásainak forrásai a mai korszakban ... 98

A szocialista jóléti modell kialakításának néhány „neuralgikus pontja" 105

A reáljövedelmek szóródása 105
A lakás 111
Az ingatlan 114
Az autó 116
A pazarlás 119
A fogyasztási cikkek rendszerei 123
Az élet materiális és szellemi értékei 124

A társadalmi jólét mint termelőerő 131

Lehet-e a külpiacon komparatív előnyöket szerezni „olcsó munkaerővel"? 137
A „tücsök" és a „hangya". A munkaerővel való rablógazdálkodás két modellje 140
A munkaerő minőségi bővített újratermelése mint a jólét szinonimája 143

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szikra Lapnyomda (78—4726)
Felelős vezető Csöndes Zoltán vezérigazgató
A kötetet szerkesztette Böröczfy Ferenc
A borító Szántó Tibor munkája
Műszaki vezető Mózes Tibor
Műszaki szerkesztő Szilvásy György
Terjedelme 10 (A/5) ív

„. . . egy magyar szakmunkás saját anyagi helyzetének megítélésekor viszonyítási alapként választhatja egy magyar tsz-paraszt, mérnök, magánkisiparos stb. fogyasztási lehetőségeit, de választhatja egy csehszlovák, osztrák, algériai vagy amerikai szakmunkásét is. Nem elképzelhetetlen persze, hogy Kovács Péter anyagkönyvelő a saját életszínvonalát Rothschildéhoz viszonyítva ítéli meg: ezt és a hasonló eseteket a vizsgálódásból eleve ki kell rekesztenünk. A közgazdaságtudomány egészséges tudatú emberek társadalmi tömegjelenségeivel foglalkozik. Hasonló módon . . . nem nagy valószínűséggel feltételezhető az sem, hogy a magyar dolgozó tömegek fogyasztási lehetőségeiket a nomád tuareg törzsek életviszonyaihoz fogják mérni. Az emberek túlnyomó többsége reális életszemléletű, saját sorsát más többé-kevésbé reális, elképzelhető alternatívák tükrébe helyezve ítéli meg. Kiss János magyar szerelő ma reálisan lehetne mérnök, katonatiszt, gyárigazgató, maszek kisiparos, vagy tsz-tag, de bele tudja élni magát Ján Malý csehszlovák vagy Johann Klein osztrák szerelő helyzetébe is. Ezeket választja tehát mércének saját anyagi helyzete megítélésekor."